

PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**

NGB artikel 37 | Masterscriptie

Actualisering en herwaardering van het concept van het *Laatste Oordeel* zoals uiteengezet in de Nederlandse Geloofsbelijdenis

Student: Gerrit Timotheüs van Lingen [1600656]

Begeleider: Prof. dr. Wim Moehn

Beoordelaar: Prof. dr. Arnold Huijgen

Masterscriptie | Beliefs and Sources
(T-MATH2-2324-SEMEST2)
Gerritvanlingen@gmail.com

*22 augustus 2024
Amsterdam/Streefkerk*

Inhoudsopgave

1 Inleiding	4
1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag	4
1.2 Methodologie	4
1.2.1 Positionaliteit	5
1.2.2 Opbouw en deelvragen	5
2 Een theologische verkenning	8
2.1 Inleiding	8
2.2 Ontstaansgeschiedenis NGB	8
2.2.1 Historische context	9
2.2.2 Nederlandse vertaling NGB	10
2.3 Eigen inzicht Exegese NGB artikel 31	11
2.3.1 ‘Ten laetsten’	11
2.3.2 ‘Alle mensen’	15
2.3.3 ‘Boecken’	17
2.3.4 ‘Ghedachtenisse’	18
2.3.5 ‘Verwachting’	21
2.4 Deelconclusie	22
2.4.1 Versterking en troost voor gelovigen	22
2.4.2 Temporele en sequentiële betekenis van ‘ten laetsten’	22
2.4.3 Vernieuwing	23
2.4.4 Individu en collectief	23
3 Laatmiddeleeuwse context	24
3.1 Inleiding	24
3.2 Der leken spieghel	24
3.2.1 Dal van Josafat	25
3.2.2 Angst	25
3.2.3 Troost	27
3.2.4 Verhouding NGB art. 37 tot <i>Der leken spieghel</i>	28
3.3 Catechese voor de Reformatie	29
3.3.1 Eerste uiterste De Dood	30
3.3.2 Tweede uiterste Laatste Oordeel	30
3.3.3 Derde uiterste Hel	31
3.3.4 Vierde uiterste Hemel	31
3.3.5 Verhouding De Brès tot de middeleeuwse uitersten	31
3.4 Deelconclusie	32
3.4.1 Leeftijd	33

3.4.2 Troost	33
3.4.3 De wraak van God tegen de goddelozen	34
3.4.4 Het uitzien naar de dag des oordeels	34
4 16e-eeuwse context	35
4.1 Inleiding	35
4.2 Martelaarschap	35
4.3 Eschatologie bij Johannes Calvijn	38
4.3.1 Opstanding van het lichaam	38
4.3.2 De wederkomst van Christus	39
4.3.3 Troost	40
4.3.4 Verhouding Calvijn tot De Brès	41
4.4 Theodorus Beza Deel 6 - Laatste Oordeel	43
4.4.1 Analyse	44
4.4.2 Verhouding tot NGB artikel 37	46
4.5 Schotse geloofsbelijdenis H11 De Hemelvaart	46
4.5.1 Analyse	47
4.5.2 Verhouding tot NGB artikel 37	48
4.6 Deelconclusie	49
4.6.1 Context van vervolging	49
4.6.2 Johannes Calvijn	50
4.6.3 Theodorus Beza	50
4.6.4 Schotse Confessie	51
5 21e-eeuwse context	52
5.1 Inleiding	52
5.2 Jan Muis	53
5.2.1 Ervaring van onrecht	53
5.2.2 Gelijkheid en Rechtvaardigheid	53
5.2.3 Gods rechtvaardigheid, liefde en toorn	54
5.2.4 Gods rechtvaardigheid in het Laatste Oordeel	54
5.2.5 Vragen	55
5.3 Bram van de Beek	56
5.3.1 De vraag naar Gods gerechtigheid	56
5.3.2 Het belang van het Laatste Oordeel	57
5.4 Muis tegenover Van de Beek	58
5.5 Relevantie voor ons lezen van NGB artikel 37	58
5.6 Deelconclusie	59
5.6.1 Persoonlijke relevantie	60

6 Eindconclusies	62
6.1 Samenvatting en conclusie	62
6.2 Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde methode	63
6.3 Aanbeveling voor verder onderzoek	64
7 Woord van dank	66
8 Literatuur	67
9 Bijlage	69
9.1 Frase ‘volgens het Woord Gods’ in de NGB	69
9.2 Van Boendale, <i>Der leken spieghel</i> , B. IV. C. 10. 15-44.	69

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag

Het Laatste Oordeel is een belangrijk concept binnen het christelijk geloof, dat verwijst naar het moment waarop God aan het einde der tijden alle mensen zal oordelen. Volgens deze leerstelling zal ieder individu rekenschap moeten afleggen voor zijn daden en zal hij of zij worden beloond of gestraft, afhankelijk van het geloof en de handelingen tijdens het leven op aarde. Artikel 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis¹ behandelt deze belangrijke leerstelling uitvoerig.

Persoonlijk ervaar ik een spanning tussen de leer van het Laatste Oordeel en de praktijk. Hoewel de Protestantse Kerk in Nederland² zichzelf als een belijdende kerk beschouwt, wordt de leer van het Laatste Oordeel nauwelijks doordacht en besproken. In haar kerkorde belijdt de PKN ‘in viere, spreken en handelen Jezus Christus als Heer en Verlosser van de wereld’ en roept zij op tot vernieuwing van het leven in cultuur, maatschappij en staat. Deze overtuiging wordt verankerd in de diverse belijdenisgeschriften die door de Protestantse Kerk worden erkend en beleden, zoals duidelijk wordt in het openingsartikel van haar kerkorde.³ Verder zegt diezelfde Kerkorde dat er binnen de catechese aandacht gegeven moet worden aan ‘het lezen en verstaan van de belijdenis’.⁴ De NGB, een belangrijk belijdenisgeschrift uit de protestantse reformatie, wijdt haar laatste artikel aan het thema van het Laatste Oordeel, dat dus integraal deel uitmaakt van de belijdenis van de PKN. Op basis van deze overwegingen kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe kan een grondig onderzoek naar het concept van het Laatste Oordeel zoals uiteengezet in Artikel 37 van de NGB, bijdragen aan een hernieuwd gesprek met hedendaagse gelovigen die over God denken in het paradigma van de liefde?

1.2 Methodologie

Mijn onderzoek bestrijkt zowel de systematische theologie als het literair-historisch onderzoek.

-
1. Hierna aangeduid als *NGB*.
 2. Hierna aangeduid als *PKN*.
 3. De roeping van kerk en gemeente, *Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, artikel 1-4; 1-6.
 4. Ord. 1-6-7 PKO.

1.2.1 Positionaliteit

Nadenken over het Laatste Oordeel is voor mij persoonlijk van grote betekenis, ondanks dat dit onderwerp vaak als ongemakkelijk en uitdagend wordt ervaren, zowel door mijzelf als door veel medegelovigen. Vooral de idee dat het troostrijk is te weten dat God zijn wraak zal tonen aan de goddelozen, zoals verwoord in NGB artikel 37, roept spanning op.

Desondanks acht ik het belangrijk om deze thematiek opnieuw te onderzoeken. Het is van essentieel belang de ‘hoekige’ aspecten van belijdende teksten te identificeren en te analyseren, vooral daar waar ze botsen met hedendaagse opvattingen. Door artikel 37 in zijn historische en literaire context te plaatsen, streef ik ernaar inzicht te verkrijgen in hoe deze elementen zich verhouden tot zowel de tijd van de tekst als mijn eigen interpretaties. Het erkennen van deze spanningen draagt bij aan een dieper begrip van de tekst en haar betekenis, zowel in de historische context als in de hedendaagse discussie.

1.2.2 Opbouw en deelvragen

Anthony Briggman en Ellen Scully belichten het concept van historische theologie, dat streeft naar een diepgaand begrip van de christelijke traditie door een synergie van historisch en theologisch onderzoek.⁵ Deze benadering kent twee essentiële aspecten: de historische dimensie en de theologische overwegingen, waarbij beide grondig worden onderzocht en elkaar verrijken. Historische theologie richt zich op de studie van de geschiedenis van het christendom, inclusief de ontwikkeling van overtuigingen, doctrines en praktijken binnen hun tijd- en cultuurspecifieke contexten.

In mijn onderzoek wil ik aansluiten bij deze benadering door zowel de historiciteit als de theologische aspecten van NGB artikel 37 te onderzoeken. Mijn doel is om te begrijpen hoe het begrip van het Laatste Oordeel binnen de NGB moet worden geïnterpreteerd. Dit vereist inzicht in de historische context van het geschrift, de spanningen en omstandigheden rond de druk en verspreiding, en eventuele tegenbewegingen die de formulering hebben beïnvloed. Tevens wil ik analyseren hoe het concept van ‘troost’ in deze context wordt gepresenteerd.

Vervolgens wil ik graag de brug slaan naar de hedendaagse kerk. Dit betekent dat ik een hermeneutische stap moet maken bij het bestuderen

5. A. Briggmann en E. Scully, “Historical Theology: Aim and Methodology,” in *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes* (Washington D.C.: Catholic University of America Press, 2022), 1-24.

van de NGB. Wat is de functie voor vandaag van hetgeen er in de NGB over het *Laatste Oordeel* geschreven is? Is deze functie veranderd en hoe dan? Welke theologische ontwikkeling kom ik hierbij op het spoor? En hoe reflecteer ik hier vervolgens zelf op? In mijn reflecterende conclusie wil ik ook beantwoorden wat deze thematiek met mijzelf gedaan heeft.

Zoals ik bij de *probleemstelling* al aangaf, heb ik het idee dat er binnen de PKN weinig aandacht is voor het concept van het Laatste Oordeel. Dit kan mijns inziens worden begrepen in de context van de dominante nadruk op de liefdevolle aard van God. In de huidige tijd, waarin de focus ligt op persoonlijke groei en de maakbaarheid van het leven, lijkt het idee van een streng oordeel niet goed te passen bij het beeld van een liefdevolle en barmhartige God. Deze verschuiving naar een benadering die gericht is op het hier en nu, en het verlangen naar een positieve en ondersteunende boodschap, leidt ertoe dat thema's die het onontkoombare oordeel benadrukken, vaak minder prominent aanwezig zijn in de prediking en leer.

Daarom stel ik de vraag: 'Kan het gebrek aan aandacht voor het concept van het Laatste Oordeel worden gezien als een tekortkoming binnen de hedendaagse theologische benaderingen en pastorale praktijken van de PKN?' Om deze vraag te onderzoeken verhoud ik me tot Van de Beeks theologische benadering, die binnen het gerechtigheidsparadigma valt.⁶ Van de Beek stelt dat 'het Laatste Oordeel zijn betekenis heeft gekregen binnen het paradigma van hen die onrechtvaardig lijden in de geschiedenis. Gods troost en Gods medelijden zijn ingebed in zijn gerechtigheid. Het gaat om het recht van God.'⁷ Deze nadruk op gerechtigheid is ook aanwezig in NGB artikel 37, dat benadrukt dat gelovigen uitzien naar Gods gerechtigheid en dat deze daad van gerechtigheid troost biedt. In mijn onderzoek vormt het idee dat Gods gerechtigheid troost biedt, de basis voor een hernieuwd gesprek over NGB artikel 37 binnen de huidige context van de PKN.

Bovendien wil ik NGB Artikel 37 vanuit het oog van de 'Theology of Retrieval'⁸ benaderen. Deze theologische benadering heeft als doel theologische bronnen, tradities en inzichten uit het verleden te herontdekken, herinterpre-

6. Van de Beek, *God doet recht. Eschatologie als christologie*.

7. Van de Beek, *God doet recht. Eschatologie als christologie*, 276-278.

8. John Webster, "Theologies of Retrieval," in *The Oxford Handbook of Systematic Theology* (Oxford, UK: Oxford University Press, 2009), 583-599.

Brad S. Gregory, "Can We 'See Things Their Way'? Should We Try?," in *Seeing Things Their Way: Intellectual History and The Return of Religion* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2009), 24-45.

Gavin Ortlund, "Benefits and Perils of Theological Retrieval," essay, in *Theological Retrieval for Evangelicals: Why We Need Our Past to Have a Future* (Wheaton, IL: Crossway, 2019), chap. 3, Ebook.

teren en opnieuw te waarderen, zodat ze relevant worden voor hedendaagse geloofsvragen en contexten.

Theology of retrieval staat tegenover de *Theology of discontinuity*, die stelt dat de hedendaagse context zo radicaal anders is dan die van het verleden dat theologische bronnen en tradities niet langer relevant of bruikbaar zijn. In plaats daarvan benadrukt de ‘theologie van terughalen’ de continuïteit tussen het verleden en het heden en zoekt ze naar manieren om oude bronnen en tradities te herontdekken en te integreren in het hedendaagse geloofsleven. Gavin Ortlund - een van de aanhangers - zegt terecht dat vaak binnen de context van controverses precieze leerstellingen worden geponeerd.⁹ Leerstellingen komen niet zomaar uit het niets; ze zijn nauw verbonden met de specifieke context waarin ze zijn ontstaan. Tegelijkertijd stelt Webster dat systematische retrieval-theologieën zich ten diepste richt op de kern van het christelijk geloof: ‘God, and the economy of God’s grace.’¹⁰ Men onderzoekt dus hoe deze doctrine zichtbaar wordt in de context waarin het stuk geschreven is. Dit overdenken brengt mij tot de volgende deelvragen:

1. Wat zijn de belangrijkste theologische noties van het Laatste Oordeel, zoals uiteengezet in NGB Artikel 37?
2. Hoe verhoudt het concept van troost, zoals door De Brès beschreven in NGB artikel 37, zich tot de eschatologische inzichten van de late middeleeuwen?
3. In hoeverre zien we continuïteit en discontinuïteit tussen de laatmiddeleeuwse eschatologie en de reformatorische eschatologie van de 16e eeuw?
4. Hoe kan het concept dat Gods gerechtigheid troost biedt, dienen als een brug naar een hernieuwd gesprek over het goddelijke oordeel met hedendaagse gelovigen die vooral Gods genade en liefde benadrukken?

9. Ortlund, “Benefits and Perils of Theological Retrieval,” chap. 3, Ebook.

10. Webster, “Theologies of Retrieval,” 594.

2 Een theologische verkenning

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk richt ik mijn aandacht op de inhoud van NGB artikel 37. Allereerst schets ik beknopt de context waarin dit artikel is opgesteld, om een beter begrip te krijgen van de omstandigheden en intenties achter de tekst. Vervolgens voer ik een diepgaande exegese uit, waarbij ik een analyse van het artikel aanbied. Mijn onderzoek richt zich specifiek op de betekenis van het Laatste Oordeel binnen de context van de NGB, evenals op de interne verbanden binnen dit artikel en de bredere samenhang met de rest van de belijdenis. Hierbij besteed ik ook aandacht aan Guido de Brès en onderzoek ik waarom hij ervoor gekozen heeft zijn belijdenis af te sluiten met een artikel over het Laatste Oordeel. Een belangrijk aspect van mijn analyse is het onderzoeken van de rol van Jezus Christus binnen de thematiek van het Laatste Oordeel. Dit alles leidt tot de centrale vraag van dit hoofdstuk: Wat zijn de belangrijkste theologische noties van het Laatste Oordeel, zoals uiteengezet in NGB artikel 37?

2.2 Ontstaansgeschiedenis NGB

Guido de Brès begon zijn werk in eerste instantie als een eenzame reiziger. Echter, later veranderde hij zijn strategie en omringde zichzelf met medewerkers. Uiteindelijk verspreidde hij de leerstellingen van de gereformeerde theologie door zijn *Confession de foy*.^[1]

De verschijning van deze Confessie in de oorspronkelijke Franse taal markeerde in de Zuidelijke Nederlanden markeerde een cruciaal moment in de vroege Reformatie. Deze gebeurtenis, hoewel aanvankelijk voorzichtig en bescheiden, speelde een belangrijke rol in de historische ontwikkeling van de Reformatiebeweging.

Op de vroege ochtend van 2 november 1561 werd bij het openen van de stadspoort in Doornik een verzegeld pakje ontdekt, dat over de buitenste ommuring van de citadel was geworpen. Het pakje bevatte een brief en een gedrukt boekje – de eerste uitgave van de *Confession de Foy* – gericht aan de commissarissen die door landvoogdes Margaretha van Parma waren aangesteld om de recente verstoringen van de openbare orde in Doornik te onderzoeken en maatregelen te treffen.^[2]

11. Émile Braekman en Erik de Boer, Guido de Brès. Zijn leven, zijn belijden (Utrecht: Kok, 2011), 90-97.

12. J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften* (Amsterdam: Ton Bolland, 1976), 1.

2.2.1 Historische context

De hervormingsbeweging in Doornik begon in 1528 met de eerste martelaar. In de beginjaren werden de volgelingen vaak aangeduid als ‘luthériens’, maar vanaf 1553 werden zij steeds vaker ‘calvinistes’ genoemd. Tussen 1550 en 1560 kende de calvinistische beweging een aanzienlijke groei, deels door de inspanningen van predikanten zoals Guido de Brès, die in 1559 naar Doornik kwam om te prediken en geheime samenkomsten te organiseren.

In 1561 organiseerden de hervormingsgezinden in Doornik openbare psalmzangavonden op straat. Ze zongen Franse psalmen van Marot en Beza voor de huizen van prominente katholieke geestelijken. Deze straatoptredens, bekend als ‘chanteries’, waren bedoeld als een vorm van protest en werden vaak gehouden met vermomming en in grotere groepen om te ontsnappen aan de autoriteiten. Ondanks pogingen van de overheid om deze optochten te stoppen, bleven de calvinisten doorgaan. Desondanks keurden Guido de Brès en zijn medewerker Jean de Lannoy deze praktijken af vanwege hun provocerende karakter en de risico’s van mogelijke negatieve gevolgen. In die tijd was ongeveer de helft van de bevolking van Doornik hervormingsgezind. De Brès had als doel om het vreedzame en niet-revolutionaire karakter van de calvinistische beweging te benadrukken. Veel hervormden, echter, waren ontevreden met de voortdurende vervolgingen en drongen aan op meer radicale acties. Ze uitten hun frustraties over de afwijzing van de ‘chanteries’ door De Brès. Ondanks de toenemende druk van de gemeenschap hield De Brès vast aan zijn standpunt. Niet veel later begonnen de gevreesde negatieve gevolgen van deze situatie zich echter alsnog te manifesteren.

Landvoogdes Margaretha van Parma drong aan op strenge maatregelen tegen de protestanten, wat leidde tot de executie van Jean de Lannoy op 17 november. Ondanks zijn eerdere afkeuring van de ‘chanteries’ samen met Guido de Brès, bleef Lannoy trouw aan zijn geloof. In het kader van de repressieve maatregelen vond er een huiszoeking plaats in het huis van Jean du Mortier, waarbij een brief van De Brès werd ontdekt. In deze brief uitte De Brès zijn bezorgdheid over de voortdurende vervolgingen en de mogelijke gevolgen daarvan. De brief, samen met exemplaren van de *Confession de Foy*, was bedoeld om zowel de overheid als het katholieke publiek te laten zien dat de calvinistische beweging niet-revolutionair was. Echter, de commissie beschouwde deze documenten als een poging van de hervormden om hun standpunt te verdedigen.

Op 10 januari 1562 deed de commissie een belangrijke ontdekking: in een huis buiten de stadsmuren werd een grote hoeveelheid ketterse boeken en 200

exemplaren van de *Confession de Foy* aangetroffen. Deze vondst droeg bij aan de verdere verzwakking van de hervormde gemeenschap in Doornik, hoewel de gemeente zich later zou herstellen. De Confessie verkreeg bekendheid op meerdere manieren: tijdens de chanteries, door de vondst van een exemplaar op 15 oktober, door de verzending van een exemplaar aan de koning op 2 november, en door de ontdekking van de 200 exemplaren op 10 januari 1562.¹³

2.2.2 Nederlandse vertaling NGB

De eerste Nederlandse vertaling van de Confessie stamt uit 1562 en is bewaard in de Koninklijke Bibliotheek in 's-Gravenhage. Deze vroege vertaling werd vervaardigd door een onbekende vertaler. De tekst werd meerdere keren herdrukt, waaronder een herdruk in 1578 door J. Canin in Dordrecht, waarbij alle kerken in Nederland de belijdenis ondertekenden en aan koning Filips overhandigden.

In 1581 besloot de synode van Middelburg tot een nieuwe vertaling vanwege tekortkomingen in de vorige versie. Een vertaler kreeg de opdracht om de belijdenis uit het Frans naar het Nederduits te vertalen, maar het werk liep vertraging op. Uiteindelijk werd een herziene vertaling van de Franse editie van 1566 gemaakt, goedgekeurd door de Zuid-Hollandse synode in 1582, en in 1583 door Canin in Dordrecht uitgegeven.¹⁴

In 1606 werd een nieuwe tekst van de Confessie gevraagd vanwege variaties in eerdere versies, maar de revisie werd vertraagd door de Remonstrantse controverse. Ondanks deze vertraging verschenen in 1609 nieuwe uitgaven door Jan Paedts Jacobsz in Leiden en door Schinckel in Delft. In Zeeland volgde in 1611 een herdruk, aangepast op basis van de beste kopieën van 1566, als reactie op de opkomende Arminiaanse opvattingen.¹⁵

Deze 1611-uitgave, verzorgd door Schilders in Middelburg in opdracht van een Zeeuwse synode, werd zowel in het Frans als in het Nederlands gepubliceerd. Tijdens de synode te Dordrecht in 1618-1619 onderging de Nederlandse tekst een grondige herziening, waarbij correcties werden aangebracht en vreemde woorden werden vervangen, terwijl de inhoudelijke betekenis behouden bleef. De aangepaste versie, voortbouwend op de Middelburgse herdruk van 1611, werd in 1619 door Canin in Dordrecht gepubliceerd. De uiteindelijke herziene versie van 1619 vormt de basis voor de Confessie die ik in mijn scriptie behandel.¹⁶ evenals de tekst die is uitgegeven door Klaas

13. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 2-7.

14. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 21-24

15. Mees te Velde, *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa* (Heerenveen: Groen, 2009), 454-455.

16. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 142-146.

Zwanepol.¹⁷

2.3 Eigen inzicht | Exegese NGB artikel 31

In mijn scriptie kies ik ervoor om NGB artikel 37 in vijf stukken te verdelen. Elk deel behandel ik vervolgens op dezelfde wijze. Ik kijk allereerst naar de structuur van de tekst, daarna becommentarieer en interpreteer ik.

Legenda verwijzingen:

- *A.* = vroegste Nederlandse vertaling van de Confessie; 1562.
- *C.* = de tekst van Arent Cornelisz, bevat de wijzigingen van 1566; 1582.
- *M.* = de nogmaals herziene tekst in het ‘Formulierenboek’ van de uitgever Richard Schilders; 1611.¹⁸

2.3.1 ‘Ten laetsten’

Ten laetsten gelooven wy,
 volgende t’woort Gods,
 dat als den tijdt vanden Heere verordent¹⁹ (die alle creaturen onbekent is)
 gecomen,
 t’ghetal der uytvercorenen vervult sal zijn,
 onse Heere *Jesus Christus uyt den hemel sal comen*,
 lichamelick²⁰ ende sienlick, *gelijck hy opgevaren is*,
 met groote eerlicheyd²¹
 ende majesteyt,
 om hem te verclaren een Richter te sijn
 over levende ende doode,
 dese oude weerelt in vyer ende vlamme stellende om de selve te suyveren²².

A. Structuur De Brès sluit zijn geloofsbelijdenis af met een artikel over de leer van de Laatste Dingen. Dit artikel begint met ‘ten laetsten,’ of in het Frans ‘finalement’. Hoewel dit artikel specifiek is, past het bij de rest van de belijdenis, omdat het zich direct beroept op het Woord van God, een terugkerend thema in de gehele belijdenis. Dit beroep op het Woord van God

17. Klaas Zwanepol, *Belijdenisgeschriften van De Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen: Protestantse Pers, 2009), 190-191.

18. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 21-23; 55-56.

19. *A.* den verordenden tijt des Heeren

20. *A.* Lijflick

21. *C.* glorie; *M.* eerlicheyd

22. *A.* verteeren

fungeert als een refrein door het hele document heen, wat de inhoud van elk artikel, inclusief artikel 37, stevig verankert in de Bijbelse leer.²³

Verder is het vasthouden aan de meervoudsvorm congruent met de rest van de Belijdenis. Het is niet een individuele belijdenis, maar een verklaring van een groep gelijkgezinde gelovigen. Het gebruik van ‘wij’ benadrukt de collectieve identiteit van de gelovigen en bevordert een gevoel van eenheid en gemeenschappelijkheid, waardoor alle leden zich in de belijdenis kunnen herkennen en gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen. Dit maakt duidelijk dat de belijdenis niet alleen voor theologen of kerkelijke leiders is, maar voor elke gelovige binnen de gemeenschap. Bovendien weerspiegelt dit een gevoel van verbondenheid met gelovigen uit het verleden.

In lijn met de gereformeerde theologie begint het artikel met een sterke focus op God. Voordat er wordt gesproken over daden of mensen, staat de Almachtige centraal. Op Gods tijd zal alles wat in het artikel wordt besproken plaatsvinden. Vanuit deze theocentrische focus ontwikkelt zich een christologische lijn: op Gods tijd zal Christus als Rechter neerdalen.

B. Commentaar en interpretatie Het is belangrijk om te begrijpen wat De Brès bedoelt met ‘ten laetsten’ en hoe dit laatste artikel zich verhoudt tot de voorgaande 36 artikelen. Dit is van belang omdat specifieke artikelen over de leer van de Laatste Dingen zeldzaam zijn in gereformeerde Belijdenisgeschriften.²⁴ Dat de NGB wel zo’n artikel heeft, is opvallend en lijkt samen te hangen met de betekenis van ‘ten laetsten’. Vermoedelijk bevat de NGB dus een toevoeging, en het gebruik van ‘ten laetsten’ benadrukt deze nieuwe invalshoek.

Binnen de context van de NGB zelf functioneert ‘ten laetsten’ eerder als een brug dan als een afsluiting. Het markeert de overgang naar een nieuwe fase of onderwerp binnen het bredere betoog van de belijdenis. Dit nieuwe onderwerp is echter geen op zichzelf staande doctrine, maar is stevig verankerd in het terugkerende thema ‘volgens het Woord Gods’.²⁵ Hoewel er een nieuw onderwerp wordt geïntroduceerd, past het volledig binnen het grotere geheel van de belijdenis.

Een belangrijke vervolgvraag is of ‘ten laetsten’ in het artikel een temporele (tijdgerelateerde) of een sequentiële (volgorde-gerelateerde) betekenis heeft. Als ‘ten laetsten’ een temporele betekenis heeft, verwijst het naar een specifiek

23. Cf. NGB art. 3, 8, 24, 28, 29 & 31.

24. Cf. De *Confession Fidei Gallicana*, het voorbeeld voor de NGB, bevat geen apart artikel over de Laatste Dingen, maar eindigt met artikel 40 over de houding tegenover de overheid.

25. In bijlage 1 vindt u een overzicht waarin het gevisualiseerd wordt.

moment in de tijd, waarbij het aangeeft dat iets als laatste komt in een reeks van gebeurtenissen, gedachten, of acties. Het markeert dus een tijdstip dat volgt op eerdere zaken. Als ‘ten laetsten’ daarentegen een sequentiële betekenis heeft, betreft het de volgorde van zaken en markeert het de overgang naar een eindpunt of laatste overweging in een reeks onderwerpen. In dit geval wordt het laatste punt in een logische volgorde gepresenteerd. Ik ben echter van mening dat ‘ten laetsten’ in NGB artikel 37 zowel een temporele als een sequentiële betekenis heeft.

Temporeel vanwege de duidelijke christologische inslag dat artikel 37 heeft. Het is de Opgestandene Christus die aan het einde der tijden als Rechter optreedt. Dit rechterlijke optreden vindt plaats binnen het reddende en verzoenende werk van Christus. Het vormt het laatste deel van Christus’ komst en zijn werk. Het is dus het laatste punt dat valt onder het paradigma van het heilbrengende werk van Jezus Christus.

Aan de andere kant heeft ‘ten laetsten’ volgens mij ook een sequentiële betekenis, hoewel dit iets complexer is. Artikel 37 lijkt enigszins afwijkend van de thematische lijn van de andere artikelen. Terwijl de voorgaande artikelen systematisch de kernaspecten van het geloof behandelen — zoals de kenmerken van God (artikelen 1-11), de schepping en voorzienigheid van God (artikelen 12-13), de mens en zijn verlossing (artikelen 14-26), en de kerk en haar kenmerken (artikelen 27-36) — introduceert artikel 37 een nieuw onderwerp dat buiten deze hoofdcategorieën valt. In die zin staat dit artikel op zichzelf.

Een belangrijke vraag is of ‘ten laetsten’ in het artikel een temporele (tijd-gerelateerde) of sequentiële (volgorde-gerelateerde) betekenis heeft. Temporeel verwijst het naar een specifiek moment in de tijd, waarbij iets als laatste in een reeks van gebeurtenissen volgt. Sequentieel betreft het de volgorde, waarbij ‘ten laetsten’ de afsluiting van een reeks onderwerpen markeert. In mijn visie heeft ‘ten laetsten’ in NGB artikel 37 beide betekenissen.

Temporeel gezien wijst het op Christus die aan het einde der tijden als Rechter optreedt, het laatste deel van zijn verzoenende werk. Sequentieel markeert het een afwijking van de thematische lijn van de eerdere artikelen, die systematisch de kernaspecten van het geloof behandelen. Artikel 37 introduceert echter een nieuw onderwerp dat buiten deze hoofdcategorieën valt, waardoor het op zichzelf staat.

Desondanks ben ik van mening dat de eschatologie subtiel verweven is in de andere NGB-artikelen. De artikelen over God en zijn werken leggen de basis voor eschatologische hoop door te benadrukken dat Gods soevereiniteit en trouw uiteindelijk leiden tot de vervulling van zijn plan. De thematiek van schepping en voorzienigheid schetst een doelgerichte geschiedenis die

culmineert in een eschatologische climax, waarbij alles is afgestemd op Gods uiteindelijke doel. De artikelen over verlossing door Christus wijzen eveneens naar toekomstig herstel en overwinning, terwijl het geloof in de opstanding en het eeuwige leven een duidelijke eschatologische dimensie toevoegt. Bovendien is de kerk een eschatologische gemeenschap die vol verwachting uitkijkt naar Christus' wederkomst en de komst van het Koninkrijk.

'Suyveren' De frase 'dese oude weerelt in vyer ende vlamme stellende om de selve te suyveren' in artikel 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis is bijzonder, omdat het lijkt te verwijzen naar de tekst van 2 Petrus 3:10-13. Deze passage spreekt over de dag van de Heer, waarin hemel en aarde door vuur zullen vergaan.

Wat opvalt, is dat De Brès het woord 'suyveren' gebruikt, wat niet direct voorkomt in de Griekse tekstvarianten van 2 Petrus 3, noch in de Vulgaat. Het begrip 'suyveren' komt echter ook voor in de Franse en Latijnse versies van de Confessie, waar respectievelijk 'purger' en 'expurget' worden gebruikt.²⁶

Dit roept de vraag op waarom De Brès specifiek kiest voor het woord 'suyveren'. Aangezien het woord niet letterlijk voorkomt in de bronteksten, is het aannemelijk dat De Brès zich heeft laten leiden door de vertalingen die hij tot zijn beschikking had, en mogelijk door de gereformeerde theologie van zijn tijd, waarin vuur vaak wordt gezien als een symbool van zuivering en vernieuwing. Deze interpretatie sluit aan bij de exegese van Johannes Calvijn, die in zijn commentaar op 2 Petrus 3:10 ook de nadruk legt op de zuiverende functie van het vuur, in plaats van enkel op vernietiging. Calvijn betoogt dat hemel en aarde door vuur gezuiverd zullen worden om geschikt te worden voor Christus' rijk, en dat dit tevens een oproep is tot morele vernieuwing bij de gelovigen. Hij wijst erop dat het vuur de elementen van de wereld slechts verteert om hen een nieuwe gedaante te geven, waarbij de substantie behouden blijft.²⁷ Deze gedachte van een vernieuwend karakter van zuivering klinken vermoedelijk door in De Brès' keuze voor het begrip 'suyveren'.²⁸

Wim Verboom ziet in het concept van 'suyveren' zelfs een diepgaande vernieuwing. Hij plaatst de wederkomst van Jezus Christus binnen een breder kosmisch perspectief en benadrukt dat deze gebeurtenis niet alleen van belang is voor individuele gelovigen, maar voor de gehele schepping.²⁹

26. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, 142-143.

27. Johannes Calvijn, *Algemene zendbrieven van I-II Petrus, I Johannes, Jakobus en Judas* (Goudriaan: De Groot, 1979), 135-136.

28. Theodorus Beza sluit in zijn eigen geloofsbelijdenis aan bij deze interpretatie en benadrukt dat de oude wereld door vuur gelouterd zal worden wanneer Christus terugkomt, zie hoofdstuk 4.3.

29. W. Verboom, *Kostbaar belijden. De theologie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*

2.3.2 ‘Alle mensen’

Ende alsdan sullen persoonelick voor desen grooten Richter³⁰ verschijnen
 alle menschen³¹,
 so wel mannen als vrouwen ende kinderen,
 die vanden aenbeginne der werelt af
 tot den eynde toe gheweest sullen zijn
 verdachvaert zijnde
door de stemme des Archangels,
ende door t’geclanck der Godlicker Basuyne³².

Want alle de gene die³³ gestorven sullen wesen,
 sullen³⁴ uyt der aerden verrijsen
 de ziele t’samen gevoeght ende ver-eenicht zijnde
 met hare eyghen lichaem,
 in het welck sy sullen geleefd hebben³⁵.

Ende aengaende de gene die als-dan noch leven sullen,
 die en sullen niet sterven gelijc de ander,
 maer sullen,
 in een oogenblick verandert,
 ende uyt verdervelick
 onverdervelick worden³⁶.

A. structuur De kern van dit gedeelte richt zich op de persoonlijke verschijning voor Christus als de rechtvaardige Rechter. Het valt op dat deze verschijning inclusief is: alle mensen, ongeacht geslacht of leeftijd, zullen voor Hem verschijnen, zowel de levenden als de overledenen. Dit benadrukt de opstanding van de doden, waarbij ziel en lichaam worden herenigd, en onderstreept het geloof in een fysieke opstanding en hereniging. Voor iedereen

(Zoetermeer: Boekencentrum, 1999), 308.

30. A. Dach

31. AC. creaturen; M. schepselen

32. A. Ende het schrickelick geschrey der Engelen, Archangelen, ende Over-engelen, ende door het gheluyt der Godlicker Trompetten

33. Add. A. te voren

34. A. wederom opstaen vander Aerden, ende de gheest sal wederom met zijn eyghen lichaem daer hy in gheleefd heeft tsamen gevoecht ende vereenicht worden

35. M. geweest

36. A. Verandert worden, van verderflick in onverderflickheyt C. gemaect werden.

die voor de Rechter verschijnt, geldt hetzelfde principe van verantwoording en onthulling. Mensen zullen zich moeten verantwoorden voor hun woorden en daden, en hun geheimen en huichelachtigheden zullen openbaar worden gemaakt. Bij de rechterstoel draait het om verantwoording en onthulling.

Daarnaast bevat het laatste gedeelte een opvallende kruisstelling: de levenden zullen niet sterven, maar direct overgaan van sterfelijkheid naar onsterfelijkheid.

Hoewel dit deel van de belijdenis een gedetailleerde en statische beschrijving biedt van de komende rechtspraak door Christus, roept het de vraag op naar de gevolgen van dit oordeel. Deze gevolgen worden echter pas in het volgende deel besproken.

B. Commentaar en interpretatie De Brès gebruikt het woord ‘verdagvaeren’ om te beschrijven hoe alle mensen voor Christus zullen verschijnen. In de huidige editie van Zwanepol is dit vertaald als ‘gedagvaard’, een term die in de moderne juridische context verwijst naar het officiële proces waarbij iemand wordt opgeroepen om voor de rechtbank te verschijnen.^{37 38} Het lijkt erop dat de juridische connotatie van ‘dagvaard’ door de jaren heen is versterkt, terwijl ‘verdagvaeren’ in de 16e eeuw minder juridisch beladen was. Volgens het *Instituut van de Nederlandse Taal* lag de nadruk bij ‘verdagvaeren’ meer op het oproepen en verschijnen dan op de formele juridische implicaties die nu met ‘dagvaard’ worden geassocieerd.³⁹

Vervolgens geeft het artikel overzicht hoe dat zal gaan: de gestorvenen zullen opstaan en de mensen die nog in leven zijn zullen in een ogenblik onsterfelijk worden. Iedereen, ongeacht geslacht of hun toestand bij de wederkomst, zal gelijk voor Christus, de Rechter, verschijnen. De Brès benadrukt hierbij dat zowel de ziel als het lichaam van ieder individu opnieuw zullen worden verenigd, wat zijn overtuiging onderstreept dat de opstanding een lichamelijke werkelijkheid is en geen louter geestelijke ervaring.

Twee belangrijke aspecten vallen op: allereerst de collectiviteit van deze gebeurtenis, waarbij iedereen door de oproep van de aartsengel en het geluid van de bazuin gelijk voor Jezus verschijnt. Tegelijkertijd erkent De Brès het individuele aspect door te benadrukken dat elke ziel met zijn eigen lichaam wordt herenigd, wat zijn duale benadering van de Laatste Dingen weerspiegelt en zowel de collectieve als de persoonlijke dimensie van de opstanding en het oordeel benadrukt.

37. Zwanepol, *Belijdenisgeschriften Van De Protestantse Kerk In Nederland*, 190-191.

38. <https://www.rechtspraak.nl/juridische-begrippen/>

39. <https://ivdnt.org/>

2.3.3 ‘Boecken’

*Alsdan sullen de boecken (dat is de conscientien) gheopent,
ende de dooden gheoordeelt worden*

na t'gene sy in dese werelt gedaen sullen hebben,
t'sy goet oft quaet.

Ja de menschen sullen rekenschap geven

*van alle onnutte⁴⁰ woorden die sy gesproken sullen hebben,
die de werelt niet dan voor kinderspel
ende voor tijdt-verdrijf achtet,
ende dan sullen de verborgenheden
ende geveynstheden⁴¹ der menschen
openbaerlijck voor allen ontdeect worden.*

A. Structuur Deze zinnen beschrijven hoe de boeken worden geopend en hoe de doden worden beoordeeld op basis van hun daden, zowel goed als slecht. Hierbij worden mensen verantwoordelijk gehouden voor hun nutteloze woorden, die vaak als onbelangrijk of tijdverdrijf worden beschouwd, maar die in werkelijkheid van groot belang zijn bij het oordeel. De metaforen, zoals ‘boeken’ voor gewetens en ‘onnutte woorden’ als contrast met de ernst van het oordeel, benadrukken deze boodschap. De tekst legt een duidelijk contrast bloot tussen de wereldse perceptie van nutteloze woorden als ‘kinderspel en tijdverdrijf’ en de feitelijke ernst waarmee ze worden beoordeeld. De herhaling van vergelijkbare zinsstructuren versterkt de boodschap door de nadruk te leggen op de onthulling van verborgenheden en huichelarijen, die voor iedereen zichtbaar zullen worden.

B. Commentaar en interpretatie Het fragment beschrijft de eschatologische gebeurtenis waarbij Christus de doden oordeelt op basis van hun daden. Mensen zullen verantwoording moeten afleggen voor alle woorden die zij in het verleden als onbelangrijk beschouwden, maar die in het oordeel zwaar worden meegewogen. Daarnaast zullen alle verborgenheden en huichelarijen openbaar worden, waarbij niets geheim blijft. Het benadrukt de grondigheid en ernst van het uiteindelijke oordeel.

De uiteindelijke scheiding wordt in wezen gebaseerd op de werken. Dit is opvallend, aangezien - zoals Jan Rohls opmerkt - in de gereformeerde theologie en de belijdenisgeschriften de rechtvaardiging niet wordt toegekend op grond

40. C. ledige; M. onnutte.

41. A. Hypocrisien; C. winckelen ende die geveynstheden

van iemands eigen verdiensten, maar op basis van de rechtvaardigheid van Christus.⁴²

2.3.4 ‘Ghedachtenisse’

Ende daerom is de ghedachtenisse deses Oordeels

met recht schrickelick ende vervaerlick
voor den boosen ende Godloosen⁴³,

ende seer wenschelick⁴⁴ ende troostelick
voor den vromen ende uytvercorenen⁴⁵,
dewijle alsdan hare volle verlossinge volbracht⁴⁶ sal werden,
ende sullen aldaer ontfanghen
de vruchten des arbeyts ende moeyte,
die sy sullen gedragen⁴⁷ hebben;
haer onnooselheyt sal van allen bekent werden,
ende sullen de schrickelicke⁴⁸ wrake sien,
die God tegen de Godloose⁴⁹ doen sal,
diese getyrannizeert,
verdrückt ende ghequelt⁵⁰ sullen hebben in dese werelt.

Dewelcke overwonnen sullen werden
door het getuygenisse harer eyghen conscientien,
ende sullen⁵¹ onstervelic werden,
doch in sulcker voegen,
dat het sal zijn om gepijnicht te werden int *eeuwige vyer
twelc den Duyvel ende zijnen Engelen bereyt is.*

A. structuur In deze paragraaf worden de gevolgen van het oordeel verduidelijkt. Hoewel iedereen voor Jezus moet verschijnen, worden de mensen pas

42. Jan Rohls, *Reformed Confessions: Theology of Zurich to Barmen* (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1998), 130-135.

43. A. den ongerechtigen ende boosen gantsch grouwelick ende verschricketlick

44. A. begerlick

45. A. den goeden ende verkorenen

46. A. vervult

47. A. gheleden

48. A. grouwelicke

49. A. boose

50. A. met tyrannie onderdruckt benaut ende geplaecht

51. *Add.* A. also

halverwege het artikel verdeeld in twee groepen: goddelozen en vromen. De tekst is opgedeeld in twee delen: het eerste deel beschrijft de emotionele reacties van beide groepen op het oordeel, terwijl het tweede deel de uiteindelijke uitkomsten voor elke groep behandelt. Het eerste deel benadrukt het contrast in reacties: goddelozen ervaren angst en vrees ('schrickelick ende vervaerlick'), terwijl vromen troost en hoop ervaren ('wenschelick ende troostelick').

Opvallend is dat het merendeel van de paragraaf de ervaring van de vromen centraal stelt, waarbij hun verlossing en de gevolgen voor de goddelozen vanuit hun perspectief worden besproken.

B. Commentaar en interpretatie Volgens artikel 37 roept het *nadenken* over het oordeel direct twee verschillende reacties op: angst bij ongelovigen en troost bij gelovigen. Deze benadering van De Brès is krachtig omdat het de emotionele impact van het oordeel in het hier en nu weerspiegelt. Voor gelovigen biedt het overpeinzen van het eschaton troost door de belofte van verlossing en beloning, terwijl het angst inboezemt bij degenen die schuldig zijn aan onrechtvaardigheid en zonde.

De idee dat de goddelozen overtuigd zullen worden van hun schuld door hun eigen geweten is opvallend. Het heeft namelijk geen direct en expliciet Bijbels bewijs. Toch is het idee van het geweten als getuige tegen de mens wel te vinden in de Bijbel en kan het dienen als een onderbouwing voor deze stelling. Een Bijbelgedeelte dat hierbij van belang is, is Romeinen 2:15, waar Paulus schrijft: 'Ze bewijzen door hun daden dat wat de wet eist in hun hart geschreven staat; en hun geweten bevestigt dit, omdat ze zichzelf met hun gedachten beschuldigen of vrijpleiten.' Hieruit blijkt dat het geweten een innerlijke getuige is van goed en kwaad, die mensen kan aanklagen of vrijspreken.

'Onnooselheyt' Het woord *onnooselheyt* is door de jaren heen van betekenis veranderd. Het tegenwoordige *onnozelheid* heeft alles met naïviteit of domheid te maken.. Deze connotaties heeft het woord *onnooselheyt* in NGB artikel 37 niet. In de context van het artikel valt het woord in de context van *onschuld*. Dit blijkt wanneer je deze zin naast het Franse en Latijnse equivalent legt. In het Frans 'leur *innocence* sera apertement cogneuë de tous' en in het Latijn '*innocentia* ipsorum aperte ab omnibus agnoscetur.' De idee dat het hier om *onschuld* gaat sluit inhoudelijk goed aan bij de moeite die gedragen is.

Het woord *onnooselheyt* heeft door de jaren heen een verschuiving in betekenis ondergaan. Tegenwoordig verwijst *onnozelheid* vooral naar naïviteit

of domheid.⁵² In NGB artikel 37 heeft het woord echter deze connotaties niet. Hier wordt *onnooselheit* gebruikt in de context van *onschuld*. Dit blijkt duidelijk uit de vergelijking met de Franse en Latijnse equivalenten: in het Frans wordt gezegd ‘leur *innocence* sera apertement cogneuë de tous’ en in het Latijn ‘*innocentia* ipsorum aperte ab omnibus agnoscetur.’

De idee van *onschuld* sluit inhoudelijk goed aan bij de bedoelingen van het artikel. Dit wordt des te duidelijker wanneer we de context van De Brès in overweging nemen. De protestantse geloofsopvattingen stonden onder druk, en De Brès streefde er met zijn geloofsbelijdenis naar om de Spaanse autoriteiten te overtuigen van de integriteit van de protestanten. Hij wilde aantonen dat protestanten geen rebellen waren, maar loyale en vrome onderdanen. Het document fungeert dan ook als een bewijs van de onschuld van de protestanten. Artikel 37 weerspiegelt deze idee door te betogen dat de onschuld van de protestanten in de Spaanse Nederlanden op de jongste dag voor iedereen erkend zal worden.

Het woord ‘onnooselheit’ heeft door de jaren heen een verschuiving in betekenis ondergaan. Tegenwoordig verwijst onnozelheid vooral naar naïviteit of domheid. In de context van NGB artikel 37 heeft het woord echter een andere connotatie: hier betekent onnooselheit ‘onschuld’. Dit blijkt uit de Franse vertaling ‘leur *innocence* sera apertement cogneuë de tous’ en de Latijnse ‘*innocentia* ipsorum aperte ab omnibus agnoscetur’. Deze context onderstreept de onschuld van de protestanten, wat in lijn is met De Brès’ doel om de integriteit van protestanten te bewijzen.

In de Nederlands-Spaanse context van de 16e eeuw, waarin protestanten onder druk stonden van Spaanse autoriteiten, was het belangrijk voor De Brès om aan te tonen dat protestanten geen rebellen waren, maar loyale en vrome onderdanen. Artikel 37 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis weerspiegelt deze bedoeling door te betogen dat de onschuld van de protestanten op de jongste dag openbaar erkend zal worden.

‘Schrickelicke wrake sien’ In de tekst wordt het ‘zien’ van de goddelijke wraak gepresenteerd als zowel wenselijk als troostrijk voor de vromen en uitverkorenen. Dit zien verwijst naar het aanschouwen van de straf die God zal uitdelen aan de goddelozen — degenen die de vromen in deze wereld hebben onderdrukt en gekweld. Voor de vromen vertegenwoordigt dit een bevestiging van de uiteindelijke rechtvaardigheid, wat hen troost en voldoening biedt.

Het is ook hier van belang te erkennen dat de context van vervolging een cruciale rol speelt in deze interpretatie. Voor de vromen, die zelf onderdrukt

52. <https://www.woorden.org/woord/onnozelheid>

en vervolgd zijn, betekent het aanschouwen van de goddelijke wraak een belangrijk herstel van gerechtigheid. Dit biedt hen niet alleen een bevestiging van de rechtvaardigheid van hun eigen lijden, maar ook een diepgaande troost.

2.3.5 ‘Verwachting’

Ende daer-en-teghen⁵³,

de geloovige ende uytvercorene⁵⁴ sullen gecroont werden
met eerlickheydt ende eere.

De Sone Godts sal haren naem belijden
voor Godt zijnen Vader, ende zijnen⁵⁵ uytvercoren Engelen,
alle tranen sullen van haren oogen afghewischt werden;
hare sake
die nu teghenwoordelick
van velen Richteren ende Overheden
als kettersch ende godloos verdoemt wert⁵⁶,
sal bekendt werden de sake des Soons Gods te zijn.

Ende tot een genadighe⁵⁷ vergeldinghe,
sal haer de Heere sulck een eerlicheydt doen besitten,
als het herte eenes menschen nemmerneer soude⁵⁸ connen bedencken.

Daerom⁵⁹ verwachten wy dien⁶⁰ grooten dach⁶¹ met een groot verlangen,
om ten vollen te genieten
de beloften Gods in Jesu Christo onsen Heere.

A. Structuur De tekst opent met een tegenstelling, waarbij de nadruk wordt gelegd op een verschil tussen twee groepen of toestanden. Het laatste deel van artikel 37 beschrijft duidelijk de situatie van de gelovigen. De tekst biedt een troostende en hoopvolle visie voor gelovigen, waarbij hun uiteindelijke verheerlijking en rechtvaardiging door God en Jezus Christus wordt benadrukt. De stijl en structuur zijn zorgvuldig opgebouwd om de

53. *AC* ter contrarien

54. *A.* vervrorenen

55. *Add.* *A.* heylichen

56. *A.* Die als nu voor die Richters ende Overheden als Ketterije ende boos verdoemt wort; *C.* Magistraten... gecondemneert

57. *A.* een genadighe *om*

58. *A.* heeft

59. *A.* hierom

60. *A.* desen

61. *Add.* *A.* der vergeldinghe

lezers of toehoorders te inspireren en hun geloof en hoop te versterken in het gezicht van aardse vervolging en oordeel.

De belijdenis eindigt zoals hij begon: in de eerste persoon meervoud. Dit betekent dat de ondertekenaars zich vereenzelvigen met de gelovigen en uitverkorenen. Ze kijken verlangend uit naar de jongste dag, niet met angst en schrik, die immers bij de goddelozen horen, maar met een geruststellend vertrouwen in de gerechtigheid van God. Ze wachten vol hoop, in de overtuiging dat God zelf recht zal doen.

B. Commentaar en interpretatie Er wordt een duidelijke belofte van beloning gegeven aan de gelovigen en uitverkorenen. De Brès beschrijft op krachtige wijze de idee van een toekomstige beloning voor degenen die trouw blijven aan hun geloof. Het benadrukt de rechtvaardigheid van God en de uiteindelijke rechtvaardiging van de gelovigen. Hierin moet je mijns inziens de context meenemen. Het feit dat de tekst spreekt over zaken die door ‘velen Richteren ende Overheden’ als kettters en goddeloos worden veroordeeld, heeft namelijk oog voor de context van religieuze vervolging. Het wijst op tijden van religieuze conflicten, zoals de Reformatie, waarin veel gelovigen werden vervolgd vanwege hun geloofsovertuigingen. Het is niet voor niets dat De Brès zit specifiek in dit artikel zegt.

2.4 Deelconclusie

In dit hoofdstuk hebben we nagedacht over de belangrijkste theologische noties van het Laatste Oordeel, zoals uiteengezet in NGB Artikel 37.

2.4.1 Versterking en troost voor gelovigen

NGB artikel 37 lijkt erop gericht om gelovigen te versterken door hen te verzekeren dat hun huidige lijden niet tevergeefs is. Het biedt een diepgaande troost en hoop door te beloven dat zij uiteindelijk gerechtvaardigd zullen worden door God zelf. De tekst benadrukt de rol van Christus als bemiddelaar en de rechtvaardigheid van God, en versterkt deze boodschap door een plechtige en symbolische stijl die de kracht en inspiratie van de boodschap vergroot. De historische context van religieuze vervolging voegt daarbij een extra laag betekenis toe.

2.4.2 Temporele en sequentiële betekenis van ‘ten laetsten’

De analyse van de term ‘ten laetsten’ binnen artikel 37 toont aan dat deze zowel een temporele als sequentiële betekenis kan hebben. Temporeel verwijst

het naar het uiteindelijke moment waarop Christus als Rechter verschijnt, het laatste punt in het heilbrengende werk van Christus. Sequentieel markeert het de overgang naar een eindpunt binnen de structuur van de belijdenis, waarbij artikel 37 een unieke eschatologische thematiek introduceert die afwijkt van de eerdere artikelen.

2.4.3 Vernieuwing

Voor de vromen, die lijden onder vervolging, biedt het zien van de goddelijke wraak een dubbele dimensie van troost. Het bevestigt enerzijds de rechtvaardigheid van hun lijden en de uiteindelijke verlossing die hen te wachten staat, en biedt anderzijds geruststelling dat hun lijden niet vergeefs is geweest. Het beeld van vuur in het oordeel, zowel vernietigend als vernieuwend, onderstreept de radicale transformatie van de schepping en benadrukt dat het goddelijke oordeel niet alleen gericht is op het vernietigen van kwaad, maar ook op het herstellen van de schepping naar haar oorspronkelijke staat.

2.4.4 Individu en collectief

Het gebruik van de eerste persoon meervoud in de tekst versterkt het collectieve karakter van het geloof. Dit benadrukt dat het geloof een gezamenlijke verklaring is binnen een gemeenschap van gelovigen en bevestigt de verbondenheid van individuen met een grotere, universele kerk. Deze benadering biedt niet alleen troost door de bevestiging van de onschuld en rechtvaardigheid van de gelovigen, maar ook een krachtige belofte van toekomstige beloning voor hun trouw en volharding in het geloof.

3 Laatmiddeleeuwse context

3.1 Inleiding

Zoals uit het eerste hoofdstuk blijkt, schetst NGB artikel 37 een intens en angstaanjagend beeld van de wederkomst en het Laatste Oordeel. Dit beeld lijkt mijns inziens sterk verweven met laatmiddeleeuwse eschatologische overtuigingen. Dit hoofdstuk onderzoekt of mijn hypothese juist is, namelijk dat artikel 37 inderdaad is geïnspireerd door deze laatmiddeleeuwse visie. De kernvraag is hoe het concept van troost, zoals door De Brès in NGB artikel 37 beschreven, zich verhoudt tot de eschatologische inzichten van de late middeleeuwen. Om deze hypothese te toetsen, analyseer ik een deel van *Der leken spieghel*, een significant literair werk van Jan van Boendale, een Vlaamse dichter en kroniekschrijver uit de 14e eeuw. Geschreven in Middelnederlands, vertegenwoordigt dit werk een vroege vorm van didactische literatuur in de volkstaal en richt zich op het onderwijzen van leken over diverse levensaspecten en maatschappelijke vraagstukken. Het weerspiegelt de maatschappelijke en morele normen van die tijd en biedt waardevolle inzichten in de middeleeuwse geloofsbeleving. Tevens bekijk ik het onderzoek van Anne Troelstra, die begin 20e eeuw de catechese en eschatologische overtuigingen vóór de Reformatie bestudeerde. Troelstra's werk helpt bij het begrijpen van de religieuze educatie en eschatologische ideeën die in de middeleeuwse samenleving prevaleerden.

Door deze middeleeuwse visies te analyseren en naast NGB artikel 37 te leggen, hoop ik inzicht te krijgen in de historische en theologische context van deze geloofsbelijdenis. De combinatie van primaire middeleeuwse bronnen en de academische benadering van Troelstra stelt me in staat om een gedetailleerd beeld te vormen van de eschatologische ideeën die mogelijk ten grondslag liggen aan NGB artikel 37.

3.2 Der leken spieghel

In hoofdstuk 10 van boek IV van *Der leken spieghel*, getiteld *Hoe onse Here comen sal ten oordele*, behandelt Van Boendale het Laatste Oordeel. Hij legt daarbij de nadruk op de verantwoordelijkheid van elke ziel en de rechtvaardigheid van God. Een vergelijking van deze tekst met die van De Brès biedt inzicht in de presentatie en interpretatie van eschatologische thema's vóór en tijdens de Reformatie.

3.2.1 Dal van Josafat

Die heileghen segghen ons aldus,
 Dattie Gods sone Jhesus Cristus
 Alle menschen doemen sal
 Te Josaphat in dat dal;⁶²

Dit fragment beschrijft hoe de heiligen verkondigen dat Jezus Christus alle mensen zal oordelen in het dal van Josafat, een concrete locatie voor het eindoordeel. Deze verwijzing is gebaseerd op Joël 4:2,⁶³ waar God de volken bijeenbrengt om te oordelen over hun daden, vooral met betrekking tot Israël. In de middeleeuwse theologie die Van Boendale bespreekt, wordt dit vers toegepast op het Laatste Oordeel.

3.2.2 Angst

Van Boendale beschrijft het Laatste Oordeel in levendige, beeldende taal, waarbij hij het oordeel neerzet als een universeel en dramatisch gebeuren.⁶⁴ Cruciaal zijn de bazuinen, die het einde der tijden markeren en de opstanding van de doden aankondigen. Geblazen volgens Gods bevel, luiden zij de opstanding van alle mensen in, waarbij zowel ziel als lichaam worden hersteld en de volledige wederopstanding wordt benadrukt.⁶⁵ De beschrijving van het oordeel is doordrenkt van angst en onontkoombaarheid: niemand kan zich verbergen of ontsnappen aan Gods rechtvaardigheid. Er is geen ruimte voor twijfel of leugen, en termen als ‘zotte mensen ende rudel!’ dienen als krachtige waarschuwing.⁶⁶ Van Boendale maakt duidelijk dat geen enkele menselijke sluwheid of verdediging het oordeel kan afwenden; ‘wenen, gheven noch smeken’⁶⁷ zal de rechter vermurwen, wat de onherroepelijkheid van het oordeel benadrukt. De gelegenheid voor bekering en levensverbetering is nu verstreken. De tijd die God heeft gegeven om het leven te beteren is voorbij; nu rest enkel de confrontatie met het oordeel. Dit onderstreept dat het Laatste Oordeel de definitieve en onomkeerbare gebeurtenis is waarin alle eerdere kansen voor bekering en verbetering zijn vervlogen.

62. Jan van Boendale, *Der leken spieghel*, (Leiden: D. du Mortier en Zoon, 1847) B. IV. C. 10. 1-4.

<https://archive.org/details/derlekenspiegheldevriesta/page/n9/mode/2up?view=theater>

63. In andere vertalingen *Joel 3:2*.

64. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 10. 15-44.

Zie bijlage 9.1.

65. Cf. 1 Kor. 15:52; 1 Thes. 4:16; Op. 11:15.

66. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 10. 25.

67. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 10. 36.

Een ander intrigerend aspect van *Der leken spieghel* is dat mensen met ziel en lichaam zullen opstaan in de staat van hun dertigste levensjaar. Dit verwijst mijns inziens naar Jezus Christus, die rond deze leeftijd zijn openbare bediening begon, waardoor dertig symbolisch werd voor spirituele volmaaktheid en verbondenheid met God. In de wederopstanding staan de rechtvaardigen op in deze ideale staat, wat duidt op goddelijke perfectie en herstel van de oorspronkelijke schepping.

Bij het oordeel verschijnt Christus op een wolk, wat zijn majesteit en autoriteit benadrukt als de ultieme arbiter van elke ziel. Het beeld van het Laatste Oordeel is doordrenkt met angst, versterkt door de onontkoombaarheid van het oordeel, de dreigende bazuinen en de afwezigheid van schuilplaatsen, waardoor de totale hulpeloosheid van de mens tegenover Christus wordt onderstreept. Deze angst voor het oordeel wordt daarna in hoofdstuk 11 - *Vanden anxtē des oordeels, ende hoe die quade ghewijst sullen werden ter hellen* - verder uitgewerkt.⁶⁸

In hoofdstuk 11 blijkt de angst voor het oordeel niet alleen voor gewone mensen, maar ook voor de heiligsten onder de heiligen. Maria, de moeder van Jezus en Johannes de Doper - die worden beschouwd als zonder zonde - zullen eveneens angst en ontzag hebben voor het oordeel: 'die heylighen hebben vaer'.⁶⁹ Volgens het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* betekent het woord 'vaer' 'vrees' of 'bezorgdheid'.⁷⁰ Dit betekent dat in de Oordeelsscène van *Der leken spieghel* de angst zo groot is dat zelfs de heiligen, waaronder Maria en Johannes de Doper, angst zullen hebben. En daarnaast zullen de engelen beven.⁷¹ Voor ons, de 'arme zondaars', is de situatie nog dreigender, aangezien wij ons gehele leven met zonden hebben geworsteld en nooit volledig zondeloos zijn geweest.⁷² De universele aard van het van het Laatste Oordeel komt duidelijk naar voren. En niemand, ongeacht zijn heiligheid is immuun is voor de angst en het ontzag die Rechter Christus met zich meebrengt.

Daarna zal de scheiding vallen. Opvallend is dat de scheiding volgens *Der leken spieghel* door de engelen zal gebeuren: 'Daer sullen die yngle na desen die goede uten quaden lesen'.⁷³ Gelovigen worden aan de rechterhand van Christus geplaatst en ongelovigen aan de linkerkant. Het tweede deel van hoofdstuk 11 richt zich vervolgens op de ongelovigen. Volgens Mattheüs 25

68. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 1-12.
Zie bijlage 9.2.

69. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 6.

70. <https://gtb.ivdnt.org/search/>

71. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 4.

72. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 10-12.

73. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 13-14.

worden zij verweten niet op anderen gericht te zijn geweest.⁷⁴ De Rechter zal hen zwaar straffen, en aangezien God de hoogste rechter is, is er geen beroep mogelijk. Opmerkelijk is dat de veroordeelden nooit meer het gezicht van God zullen zien en enkel eeuwigdurende kwelling in de hel zullen ondergaan. Duivels zullen hen naar de hel jagen, waar zij voor altijd zullen lijden. Zowel mensen als duivels worden als bewoners van de hel genoemd, wat wijst op een universele straf voor alle zondaars.⁷⁵

3.2.3 Troost

De vraag is of het idee van *troost* ook voorkomt in de eschatologie van die Van Boendale beschrijft. Dit gebeurt zeker, zij het in een later stadium: hoofdstuk 12 beschrijft dat Christus zich naar de gelovigen wendt.⁷⁶ Eerst wordt de veroordeling van de goddelozen behandeld.⁷⁷ Pas daarna volgt de beloning en het heil van de gelovigen.⁷⁸

In hoofdstuk 12 worden de vreugde en glorie van de rechtvaardigen beschreven. Christus verwelkomt hen in het hemelse rijk met een vriendelijke en liefdevolle houding, spreekt hen aan als ‘lieve vrienden’ en erkent hun aardse toewijding en goede daden.⁷⁹ Hun trouw aan God en de vervulling van zijn geboden worden geprezen, wat de middeleeuwse waarde van *caritas* als essentieel aspect van een gelovig leven benadrukt.

Jezus nodigt hen uit in het rijk van zijn vader, dat voor hen is bereid sinds het begin van de wereld. Dit rijk wordt beschreven als een plaats van eeuwige troost en vreugde. In tegenstelling tot de bittere, eeuwigdurende kwelling die de verdoemden wacht, biedt dit rijk een troost die niet alleen fysiek, maar ook spiritueel en emotioneel is. Het gebruik van termen als ‘vriendelijk’ en ‘lieflijk’ om de uitnodiging van Jezus te beschrijven, suggereert een genadige omgeving in het hemelse rijk, wat de ultieme troost voor de ziel symboliseert.⁸⁰ De tekst geeft aan dat de koning zijn vrienden met grote eer zal uitnodigen tot zijn glorie, en dat deze eer nooit zal eindigen. Dit benadrukt de eeuwige aard van de hemelse vreugde en glorie, in tegenstelling tot het tijdelijke en vaak lijdende bestaan op aarde. De aanwezigheid van Jezus’ moeder, engelen, en heiligen in de hemelse processie versterkt het beeld van een gemeenschap van heiligen die verenigd zijn in eeuwige gelukzaligheid.

74. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 23-30.

75. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 11. 35-56.

76. Van Boendale, *Der leken spieghel* B. IV. C. 12.

77. H11: *Vanden anxte des oordeels, ende hoe die quade ghewijst sullen werden ter hellen.*

78. H12: *Hoe die gherechte met Gode zullen varen te hemelrike.*

79. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 12. 5.

80. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 12. 19-20.

Een bijzonder aspect van hoofdstuk 12 is de verwijzing naar de plaatsen die door Lucifer en zijn engelen zijn verlaten. Dit wijst op een kosmisch herstel waarbij de lege plekken in de hemel nu worden gevuld door de rechtvaardigen, wat de overwinning van het goede over het kwade en de uiteindelijke verlossing van zielen symboliseert. De passage eindigt met een wens en gebed dat allen samen in deze hemelse vreugde mogen komen, versterkt door een gezamenlijk ‘Amen’. Dit benadrukt de hoop en het verlangen van de gelovigen om deel te nemen aan de hemelse glorie en troost, en symboliseert de eenheid van de gemeenschap in hun streven naar dit ultieme doel.⁸¹

3.2.4 Verhouding NGB art. 37 tot *Der leken spieghel*

NGB artikel 37 en de fragmenten uit het middeleeuwse werk *Der leken spieghel* delen de fundamentele overtuiging dat iedereen die Christus belijdt zegt dat Jezus Christus zal komen om te oordelen. Beide teksten schetsen een universeel en indringend beeld van het oordeel, dat wordt afgebeeld als een onontkoombare gebeurtenis waarbij zowel de levenden als de doden verantwoording moeten afleggen voor hun daden. Ze tonen aan dat iedereen door het geluid van Gods bazuinen zal worden gewekt en voor het oordeel zal verschijnen, zonder mogelijkheid om zich te verbergen. Elk individu zal persoonlijk voor Christus verschijnen en verantwoording afleggen, hetgeen benadrukt dat er geen ontsnapping mogelijk is en iedereen geconfronteerd zal worden met de ultieme rechtspraak van Christus. Deze universele reikwijdte draagt bij aan de angst die beide teksten oproepen door te onderstrepen dat niemand kan ontsnappen aan het oordeel van Christus.

Hoewel beide teksten overeenkomsten vertonen, zijn er ook verschillen. *Der leken spieghel* stelt dat mensen opstaan in de staat van hun dertigste levensjaar, iets wat NGB artikel 37 niet benoemt. Daarnaast specificceert *Der leken spieghel* het Laatste Oordeel in het Dal van Josafat, gebaseerd op Joël 4, terwijl NGB artikel 37 geen locatie noemt en De Brès dit niet vermeldt.

Een opvallend verschil tussen de teksten is de manier waarop het oordeel wordt beschreven: *Der leken spieghel* gebruikt krachtige, poëtische beelden om de angst en machteloosheid tijdens het Laatste Oordeel levendig te verbeelden, terwijl NGB artikel 37 een meer systematische en theologische benadering hanteert. In *Der leken spieghel* worden de dramatische beschrijvingen van bazuinen, opstanding van de doden, en het ontbreken van schuilplaatsen gebruikt om de angst intens te benadrukken, terwijl NGB artikel 37 de

81. Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 12. 35-40.

angst impliciet en meer gestructureerd presenteert, binnen de context van goddelijke rechtvaardigheid en orde. Beide teksten benadrukken de ernst en onafwendbaarheid van het oordeel, maar benaderen deze vanuit verschillende emotionele en conceptuele perspectieven.

3.3 Catechese voor de Reformatie

Anne Troelstra's *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie* biedt een diepgravende studie van het religieuze onderwijs in Nederland ten tijde voor de Reformatie. Het boek onderzoekt de inhoud en pedagogische methoden van de catechese, inclusief de leerstellingen en geloofsbelijdenissen die werden onderwezen. Troelstra analyseert de onderwijsmethoden en hun impact op de religieuze opvoeding, en vergelijkt deze met de veranderingen die tijdens en na de Reformatie plaatsvonden. Door gebruik te maken van een breed scala aan historische bronnen, zoals catechismussen en kerkelijke documenten, biedt het werk waardevolle inzichten in hoe catechese de religieuze cultuur en structuur van die tijd vormde en de latere ontwikkeling van de protestantse kerken beïnvloedde. Het betrekken van dit werk is relevant voor een beter begrip van NGB artikel 37, omdat het inzicht biedt in de pre-reformatorische catechetische tradities die de interpretatie en formulering van dit artikel mede hebben beïnvloed.

‘Van den menschen uitersten’ is een uitdrukking uit het Oud-Nederlands en verwijst naar de vier laatste zaken in de christelijke theologie: de dood, het Laatste Oordeel, de hemel en de hel. Troelstra benadrukt dat in de denkwereld van de mensen in de 15e eeuw de dood en de eeuwigheid een centrale rol speelden. De leer over de laatste dingen was niet alleen belangrijk voor religieuze overdenkingen, maar ook voor het godsdienstonderwijs. Angst voor de hel en hoop op de hemel waren de belangrijke aansporingen voor bekering.⁸² De ‘vier uitersten’ waren dus van groot belang in de laatmiddeleeuwse christelijke devotie en spiritualiteit. Ze vormden de kern van de eschatologische overdenkingen, waarbij gelovigen werden aangemoedigd om na te denken over het einde van hun leven en wat daarna zou komen, met het doel een vroom en deugdzaam leven te leiden.

82. Anne Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie* (Groningen: J.B. Wolters, 1903), 229-230.

<https://archive.org/details/stenmethodederc00troegoog/page/n6/mode/2up?view=theater>

3.3.1 Eerste uiterste | De Dood

Troelstra benadrukt in zijn bespreking van het eerste uiterste, de dood, het belang van voorbereiding op het sterven en de confrontatie met Christus. Angst voor de dood motiveerde velen om zich voortdurend voor te bereiden via gebed, boete en sacramenten. De rol van handleidingen en geestelijke zorg wordt ook belicht; deze gaven richtlijnen voor persoonlijke voorbereiding en het optreden als raadsman voor stervenden, waarbij goede daden en berouw essentieel werden geacht.⁸³

3.3.2 Tweede uiterste | Laatste Oordeel

Troelstra legt uit dat het tweede uiterste, het Laatste Oordeel, twee hoofdthema's omvat: 'de opstanding van het lichaam' en 'de wederkomst van Christus om te oordelen'. De opstanding van de doden werd gezien als het allerlaatste teken van een reeks angstaanjagende gebeurtenissen die het oordeel aankondigen. Maar voordat dit alles gebeurt, wordt de komst van de Antichrist verwacht. Troelstra verwijst direct naar het middeleeuwse werk *Compendium de vita Antichristi*, dat zich richt op de komst en de kenmerken van de Antichrist.⁸⁴ Hij gebruikt dit werk als basisbron om theologische en eschatologische thema's te behandelen, waarbij de rol van de Antichrist in de eindtijd wordt verkend. Het werk combineert elementen van Bijbelse profetie met de interpretatie van religieuze teksten, met het doel gelovigen te waarschuwen en aan te sporen tot moreel gedrag in afwachting van de laatste tijden.

Volgens het *Compendium* zullen er vier voortekenen zijn voorafgaand aan de komst van de Antichrist: 'het Romeinse rijk zal in tien delen worden verdeeld, gemeenten zullen zich afkeren van de Rooms-Katholieke Kerk, er zal algemene chaos ontstaan, en Henoch en Elia zullen terugkeren om de mensheid op te roepen tot de weg van het eeuwige leven'.⁸⁵ Daarna zullen de echte voortekenen van het Laatste Oordeel plaatsvinden.⁸⁶ Troelstra beschrijft dat het einde der tijden aanbreekt bij het geluid van de bazuin van de aartsengel, waarna alle doden op Gods bevel uit hun graven zullen opstaan. Op dat moment zullen de opgestane mensen niet langer kreupel, blind, of verminkt zijn, en niemand zal jong of oud zijn. Iedereen zal zijn zoals Christus was toen hij stierf en opstond, namelijk op de leeftijd van tweeëndertig jaar en drie maanden. Vervolgens worden alle mensen door de engelen verzameld

83. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 232-239.

84. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 239.

85. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 239.

86. Cf. Mattheüs 24.

voor het oordeel van Christus in het dal van Josafat, nabij Jeruzalem.⁸⁷

3.3.3 Derde uiterste | Hel

Het derde uiterste beslaat de hel, waarbij Troelstra benadrukt dat de middeleeuwen een sterke vrees voor de hel hadden. Deze angst werd visueel gemaakt door middel van twee Bijbelverhalen: de verwoesting van Sodom en Gomorra⁸⁸ en de ondergang van Dathan en Abiram.⁸⁹ De hel werd voorgesteld als een plek van eeuwige pijniging en tevens de laagste plek. Deze beschrijving omvatte beeldende elementen zoals wormen, verschrikkelijke demonen, honger, dorst, kou en onuitblusbaar vuur.⁹⁰

3.3.4 Vierde uiterste | Hemel

Het vierde uiterste richt zich juist op de *hemel*. Ook de hemel wordt in beelden weergegeven: Waar de hel de laagste plaats is, daar is de hemel de hoogste. Het is de plek zonder gebrek en waar de vreugde volmaakt is. De gelovigen mogen zich over het vooruitzicht van de hemel verblijden.⁹¹

3.3.5 Verhouding De Brès tot de middeleeuwse uitersten

De eschatologische uiteenzetting in de middeleeuwse catechesemethode vertoont veel overeenkomsten met NGB artikel 37, zoals de nadruk op Christus als Rechter, de opstanding van de doden, en het gebruik van angstaanjagende taal. Van den menschen uitersten schetst levendig de eschatologische angsten van de 15e eeuw, met sterke nadruk op de dreiging van de hel en de angstaanjagende voortekenen van Christus' wederkomst en het Laatste Oordeel. Troelstra beschrijft de opstanding, voorafgegaan door de komst van de Antichrist, als een reeks angstwekkende voortekenen, met grafische beelden van de hel en de hemel als ultieme beloning voor vroom leven. NGB artikel 37 benadrukt ook de ernst van het Laatste Oordeel en de noodzaak van rechtvaardigheid, met de angst vooral geworteld in de zekerheid dat iedereen verantwoording moet afleggen voor zijn daden.

Hoewel de inhoud van beide teksten redelijk overeenkomt, is er een aanzienlijk verschil in taalgebruik en presentatie. Troelstra biedt een gedetailleerd en beeldend verslag van de eschatologische angsten en de vier uitersten, met een focus op visuele en fysieke aspecten van de hel en de hemel. NGB artikel 37

87. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 240-250.

88. Cf. Gen. 19.

89. Cf. Num. 16.

90. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 250-254.

91. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 254-261.

daarentegen, legt de nadruk meer op de theologische en doctrinaire aspecten van het oordeel, met een systematische benadering die de rechtvaardigheid van God en de uiteindelijke scheiding van de rechtvaardigen en goddelozen centraal stelt.

In de middeleeuwse ‘uitersten’ wordt *troost* geboden door een balans tussen de angst voor de hel en de hoop op de hemel, waarbij de belofte van de hemel als ultieme vreugde de gelovigen aanspoort tot een deugdzaam leven. NGB artikel 37 schetst een vergelijkbaar beeld van de wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel. De nadruk ligt op de opstanding van de doden en het uiteindelijke oordeel door Christus. De troost in NGB artikel 37 komt niet alleen voort uit de belofte van de hemel, maar ook uit de rechtvaardigheid van het oordeel zelf. Gelovigen vinden geruststelling in de zekerheid dat zij, door Christus’ offer, gered zullen worden van de eeuwige verdoemenis en zullen delen in het eeuwige leven met God. Bovendien biedt het artikel troost door de belofte dat God zijn wraak zal uitoefenen tegen de goddelozen, ‘die hen hebben getyranniseerd, verdrukt en gekweld in deze wereld’. Dit aspect van troost dat voortkomt uit de veroordeling van de goddelozen markeert een ontwikkeling die na de middeleeuwen heeft plaatsgevonden. Deze toevoeging werd pas tijdens de Reformatie in de leer geïntegreerd.’

Verder is het opvallend dat De Brès in artikel 37 de nadruk legt op de individuen die voor de troon van Christus verschijnen. Hij zegt dat er ‘mannen, vrouwen en kinderen’ zullen staan. In de middeleeuwse eschatologie is dit juist niet het geval. In die visie heeft iedereen voor de rechterstoel dezelfde leeftijd: ‘ende nyement jonc als een kint, noch nyement out, mer als vander oude, dat Christus was als hi sterf ende verrees, dat was xxxii jaer ende drie maent.’⁹²

3.4 Deelconclusie

In dit hoofdstuk hebben we onderzocht hoe De Brès’ idee van troost, zoals beschreven in NGB artikel 37, zich verhoudt tot de laatmiddeleeuwse eschatologie. Door NGB artikel 37 te vergelijken met de laatmiddeleeuwse eschatologische visie gepresenteerd in *Der leken spiegel* en de context zoals geschetst door Anne Troelstra, worden zowel overeenkomsten als verschillen in de benadering van het Laatste Oordeel en de daarbij behorende troost blootgelegd. Beide benaderingen delen de overtuiging dat Christus als rechter zal verschijnen om de mensheid te oordelen en benadrukken de universaliteit en onontkoombaarheid van dit oordeel. Het Laatste Oordeel wordt beschreven als een ingrijpende gebeurtenis waarbij iedereen, zowel levenden

92. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*, 246.

als doden, geconfronteerd zal worden met zijn daden, en geen enkele persoon kan ontkomen aan de uiteindelijke rechtspraak van Christus. Desondanks zijn er significante verschillen in de manier waarop deze eschatologische ideeën worden gepresenteerd. Waar de middeleeuwse eschatologie de thematiek beeldend verwoordt biedt NGB artikel 37 een meer systematische en theologische benadering van het oordeel.

3.4.1 Leeftijd

In de middeleeuwse documenten wordt de leeftijd van de opgestane doden specifiek vermeld, respectievelijk dertig jaar en tweeëndertig jaar en drie maanden. Deze leeftijden verwijzen naar Jezus Christus, die rond deze leeftijd zijn openbare bediening begon en stierf, en symboliseren spirituele volmaaktheid en herstel. In tegenstelling tot deze specifieke leeftijden, maakt NGB artikel 37 geen melding van een specifieke leeftijd bij de opstanding, maar legt het de nadruk op de universele rechtvaardigheid en de noodzaak van verantwoording tijdens het Laatste Oordeel.

3.4.2 Troost

In NGB Artikel 37 is troost nauw verbonden met het Laatste Oordeel. Het artikel benadrukt de rechtvaardigheid van God als fundament van deze troost, waarbij wordt verzekerd dat God zowel de rechtvaardigen zal belonen als de goddelozen straffen. De komst van Christus als rechter biedt gelovigen geruststelling dat zij door zijn offer gered zullen worden van eeuwige veroemenis en zullen delen in het eeuwige leven met God. Deze benadering stelt gelovigen in staat om met vertrouwen en hoop uit te kijken naar de wederkomst van Christus, in de zekerheid dat Gods rechtvaardigheid en trouw aan zijn beloften gegarandeerd zijn.

In de laatmiddeleeuwse eschatologie wordt troost anders benaderd, door een balans te vinden tussen angst en hoop. De troost komt voort uit de combinatie van de angst voor de hel en de hoop op de hemel. Angstaanjagende beelden van de hel als plaats van eeuwige pijniging worden afgewogen tegen de belofte van de hemel als ultieme beloning voor een vroom leven. In teksten zoals *Der leken spieghel* is deze troost zowel persoonlijk als collectief, afgesloten met een gezamenlijk gebed dat de wens voor deelname aan de hemelse glorie onderstreept en de collectieve hoop van de gelovige gemeenschap benadrukt. Dit gezamenlijke gebed biedt een verzachtende en bemoedigende gedachte te midden van de angst en dreiging van het oordeel.

3.4.3 De wraak van God tegen de goddelozen

In NGB artikel 37 wordt de wraak van God tegen de goddelozen gepresenteerd als een cruciaal onderdeel van het oordeel, maar deze wraak wordt ingebed in een bredere context van rechtvaardigheid en verlossing. Het artikel benadrukt dat de goddelozen gestraft zullen worden voor hun daden en dat God recht zal doen aan de onderdrukking en het lijden van de rechtvaardigen. In tegenstelling tot de middeleeuwse visies, waarin de wraak vaak op een zeer grafische en angstaanjagende manier wordt gepresenteerd, biedt NGB artikel 37 een meer gestructureerde en minder emotioneel geladen benadering. De nadruk ligt op de rechtvaardigheid van God en de geruststelling voor gelovigen dat zij door Christus' offer worden gered, terwijl de goddelozen hun verdiende straf zullen ontvangen.

3.4.4 Het uitzien naar de dag des oordeels

Wat betreft het 'uitzien naar de dag van het oordeel', biedt NGB artikel 37 een hoopvolle en bemoedigende visie. Gelovigen worden aangemoedigd om met verwachting en vertrouwen uit te zien naar de wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel, omdat ze geloven in de rechtvaardigheid van God en de belofte van verlossing. In hoofdstuk 2 hebben we het belang van de eerste persoon meervoud gezien: 'Daarom verwachten *wij* dien groten dag met een groot verlangen.' Dit staat in contrast met de middeleeuwse visies, waar de angst en de dreiging van het oordeel vaak prominenter aanwezig zijn en de nadruk ligt op de onmiddellijke en angstaanjagende gevolgen van het oordeel.

Tegelijkertijd komt het uitzien naar De dag des oordeels ook in de laatmiddeleeuwse eschatologie naar voren. In *Der leken spieghel* wordt het verlangen naar de dag van het oordeel belicht door een combinatie van hoop, gebed en collectieve betrokkenheid. Het einde van de passage bevat een wens en een gebed voor de deelname van iedereen aan de hemelse vreugde. Deze gebeden onderstrepen de oprechte hoop en het verlangen van de gelovigen om in de uiteindelijke hemelse glorie en troost te delen. Het gezamenlijke 'Amen' dat deze wens bekrachtigt, symboliseert de eenheid van de gelovige gemeenschap en hun gezamenlijke streven naar het ultieme doel van eeuwige vreugde. Dit gezamenlijke gebed benadrukt niet alleen de hoop op persoonlijke verlossing, maar ook de saamhorigheid en het collectieve verlangen van de gemeenschap om samen deel te nemen aan de hemelse glorie.

4 16e-eeuwse context

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk verkent de historische en theologische context van de NGB in de 16e eeuw, een periode waarin de vervolging van protestanten en religieuze onrust een grote rol speelden. Daarom wordt de NGB naast andere invloedrijke gereformeerde teksten uit de 16e eeuw geplaatst. Hiermee wordt onderzocht hoe de confessie zich verhoudt tot de bredere theologische ontwikkelingen van zijn tijd. Daarnaast wordt nagegaan in hoeverre de laatmiddeleeuwse eschatologische denkbeelden, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, doorklinken in de geloofsopvattingen van de 16e eeuw.

De gedachte aan het uiteindelijke oordeel over de goddelozen lijkt in deze context een belangrijke bron van troost te bieden aan protestanten die lijden omwille van hun geloof. In tijden van vervolging kunnen zij hun leed en offers plaatsen in het kader van een rechtvaardig oordeel dat hen beloont en hun vervolgers bestraft. Dit vooruitzicht biedt niet alleen de belofte van verlossing, maar bevestigt ook dat hun lijden niet zonder betekenis is. In dit hoofdstuk zal ik deze veronderstelling nader onderzoeken om te bepalen of deze werkelijk gegrond is en hoe de gedachte aan het oordeel van de goddelozen functioneert als bron van troost voor degenen die om hun geloof worden vervolgd.

Centrale in dit hoofdstuk is de vraag: ‘In hoeverre zien we continuïteit en discontinuïteit tussen de laatmiddeleeuwse eschatologie en de reformatorische eschatologie van de 16e eeuw?’ Deze vergelijkende benadering biedt een dieper inzicht in de manier waarop de NGB haar unieke plaats in de reformatorische theologie veroverde en hoe ze tegelijkertijd voortbouwde op de middeleeuwse tradities en ideeën.

4.2 Martelaarschap

De Amerikaanse historicus Brad S. Gregory ziet op het eerste gezicht een groot contrast tussen christelijk martelaarschap in de middeleeuwen en de zestiende eeuw. Tussen de vierde en elfde eeuw transformeerde de kerk de West-Europese samenleving in een gemeenschap van gedoopten, waarbij niet-christelijke vijanden verdwenen en daarmee ook de mogelijkheden voor christelijk martelaarschap.

In de middeleeuwen was het in West-Europa doorgaans een ‘vrome droom’ om te sterven voor de christelijke orthodoxie — een ideaal dat wel werd gekoesterd, maar in de praktijk zelden werd verwezenlijkt. Dit komt doordat kerkelijke en seculiere instellingen nauw verweven waren met christelijke overtuigingen en gezamenlijk werkten aan de bescherming van de kerk tegen

haar vijanden. De canonisatie van de weinige middeleeuwse martelaren uit de twaalfde en dertiende eeuw, zoals Thomas Becket (†1170) en Peter van Verona (†1252), illustreert de uitzonderlijke omstandigheden die nodig waren om als martelaar te sterven voor het christelijk geloof. Hoewel martelaarschap wel degelijk voorkwam, gebeurde dit hoofdzakelijk aan de grenzen van Europa, met name onder kruisvaarders en, vanaf de dertiende eeuw, bedelmonniken in gebieden zoals het Midden-Oosten, Azië of Noord-Afrika.⁹³

Waar martelaarschap in de late middeleeuwen vrijwel afwezig was, kwam het daarentegen in de zestiende eeuw juist sterk naar voren. In de context van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) speelde het martelaarschap een cruciale rol. De heren Hendrick Vos and Johannes van den Esschen werden in die tijd wel getypeerd als *de protestantse protomartelaren*. In het turbulente religieuze klimaat van de 16e eeuw in de Lage Landen werden zij beschuldigd van ketterij en terechtgesteld. Hun veroordeling resulteerde in een gruwelijke straf: op 1 juli 1523 werden zij in Brussel op de brandstapel gezet en levend verbrand.⁹⁴

Het feit dat Vos en Van Esschen — de eerste martelaren van de Reformatie — juist in de Nederlanden werden geëxecuteerd, was geen toeval, maar weer Spiegelde de bijzondere en turbulente religieuze omstandigheden in deze regio. Nederland viel onder het gezag van de krachtige Heilige Roomse keizer Karel V, die hier meer vrijheid had om ketterij te bestrijden dan in andere delen van zijn rijk. Karel V, vastbesloten om wat hij als de gevaarlijke ketterse ideeën van Maarten Luther beschouwde te onderdrukken, mobiliseerde al zijn juridische middelen. In 1520 vaardigde hij een edict uit dat de publicatie van ketterse boeken in Nederland verbood, en de Universiteit van Leuven reageerde door Luthers geschriften publiekelijk te verbranden. In 1522 gaf Karel V verder toestemming voor de oprichting van een inquisitie om ketterij in de Lage Landen uit te roeien. Dit streng georganiseerde inquisitoire regime - gesteund door de katholieke kerk - leidde tegen het einde van de 16e eeuw tot de dood van Vos, Van den Esschen en ongeveer tweeduizend anderen. Hun executies illustreren de bijzonder rigoureuze en aanhoudende vervolging van protestantse bewegingen in de Nederlanden. Gedurende de eerste vijftig jaar van de Reformatie werden protestanten in de Lage Landen intensief vervolgd door een strenge overheids campagne, waarbij tussen 1523 en 1566 meer dan dertienduizend mensen wegens ketterij werden geëxecuteerd. Deze vroege en aanhoudende onderdrukking beïnvloedde het karakter van de protestantse

93. Brad S. Gregory, *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Cambridge, UK: Harvard University Press, 1999), 30-31.

94. Christine Kooij, *Reformation in the Low Countries, 1500-1620* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2022), 2-3.

kerken die later in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden legitimiteit verwierven.⁹⁵

De executies maakten een diepe indruk op tijdgenoten. Informatie over de martelaren werd dan ook op diverse manieren op grote schaal verspreid, waarbij pamfletten een essentiële rol speelden. Deze pamfletten werden snel en veelvuldig gedrukt en uitgegeven, met veel edities die in verschillende steden door diverse drukkers werden verspreid, wat wijst op een aanzienlijke vraag. Zo verscheen het eerste pamflet over de executie van Vos en Van den Esschen in Brussel in 1523 maar liefst zestien keer, verspreid over zeven Duitse steden door acht verschillende drukkers. Naast pamfletten werden verhalen over de martelaren ook doorgegeven via liederen, correspondentie en mond-tot-mondreclame. Deze kanalen droegen bij aan de verspreiding van de verhalen en benadrukten de link tussen doctrines en de sterfgevallen van de martelaren. De impact van deze verspreiding was aanzienlijk. Martelaarspamfletten waren niet alleen populair, maar verkochten ook goed, zoals blijkt uit de vele herdrukken en de constante vraag naar nieuwe edities.⁹⁶

Deze publicaties over de dramatische verhalen van de martelaren hadden als bijeffect dat de leerstellingen van de Reformatie een breder publiek bereikten, buiten de traditionele kerkelijke preken en geschriften om. Het nieuws over de martelaren en hun standvastigheid in hun reformatische opvattingen verspreidde zich dus snel door de Nederlanden in de 16e eeuw; er is een duidelijke link te zien tussen de doctrines en de sterfgevallen.⁹⁷ In hun zoektocht naar identiteit werden de gereformeerden aangemoedigd door de publicatie van martelaarsboeken, zoals Jean Crespins' *Histoire des Martyrs* en Adriaan van Haemstede's *De geschiedenis en de dood der vrome martelaren*. Deze werken stelden dat de martelaren niet waren gestorven omwille van dwaling, maar voor de waarheid. De populariteit van deze boeken groeide snel.

Christine Kooij merkt op dat de verhalen in deze boeken zowel de standvastigheid van de martelaren als de rechtmatigheid van hun zaak benadrukten. Ze waren bedoeld om een emotionele reactie uit te lokken en de gemeenschapszin onder de belegerde gereformeerden te versterken. De martelaren zagen zichzelf als de ware erfgenamen van de vroege kerk en beschouwden hun dood als een voortzetting van christelijk heldendom. De boeken bevestigden voor de gereformeerde lezers dat zij de rechtmatige opvolgers van de vroege kerk waren, in tegenstelling tot katholieken en anabaptisten.⁹⁸

95. Kooij, *Reformation in the Low Countries, 1500–1620*, 3-4.

96. Gregory, *Salvation at Stake*, 1999), 142-145.

97. Gregory, *Salvation at Stake*, 1999), 145-146.

98. Kooij, *Reformation in the Low Countries, 1500–1620*, 94-95.

4.3 Eschatologie bij Johannes Calvijn

Johannes Calvijn speelt een cruciale rol in de ontwikkeling van de gereformeerde theologie en zijn invloed strekt zich uit over tal van gebieden, waaronder de eschatologie. Het integreren van Calvijn in de bespreking van NGB artikel 37 biedt waardevolle inzichten in hoe de gedachtegang over de wederkomst en het Laatste Oordeel binnen de gereformeerde traditie is gevormd. Calvijns opvattingen over de lichamelijke opstanding, de zichtbaarheid van de wederkomst en de aard van het Laatste Oordeel zijn diep verankerd in de theologische principes die ook in de NGB tot uitdrukking komen.

Het bestuderen van Calvijns bijdragen en zijn interpretaties helpt om de achtergrond en de intenties van de opstellers van de NGB beter te begrijpen. Door Calvijns eschatologische visie te integreren, kunnen we niet alleen de doctrinaire continuïteit en verschillen binnen de gereformeerde traditie analyseren, maar ook hoe de Confessie zich verhoudt tot de bredere Reformatiecontext.

4.3.1 Opstanding van het lichaam

Calvijn stelt dat bij de opstanding de lichamen die mensen tijdens hun aardse leven hebben gehad, niet vervangen zullen worden door nieuwe lichamen. In plaats daarvan zullen de bestaande lichamen, die door de dood zijn aangetast, opnieuw tot leven worden gebracht en getransformeerd tot een onsterfelijke toestand. Calvijn weerlegt hiermee theorieën, zoals die van de manicheeërs, die beweren dat lichamen die als onrein worden beschouwd niet kunnen herrijzen en daarom vervangen moeten worden door nieuwe lichamen. Hij stelt dat het onredelijk is om te denken dat iets dat door zonde is aangetast niet door God kan worden gereinigd. Calvijn benadrukt dat Paulus' uitspraken over de opstanding⁹⁹ impliceren dat het bestaande lichaam, en niet een nieuw lichaam, zal worden opgewekt.¹⁰⁰

Calvijn stelt dat zijn visie op de lichamelijke opstanding in lijn is met de boodschap van Christus en Paulus, die spreken over de opstanding van het bestaande lichaam. Hij baseert zijn opvattingen op een grondige Bijbeltheologische analyse. Calvijn wijst erop dat de spot van de Atheners met Paulus' leer over de opstanding¹⁰¹ de essentie en betekenis van zijn prediking onderstreept. De uitspraken van Christus over vrees voor hem die zowel lichaam als ziel kan verderven¹⁰² en de belofte dat allen die in de graven zijn zullen opstaan,¹⁰³

99. Cf. 1 Kor. 15:35-44.

100. Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* (Houten: Den Hertog, 2009), IV, 25.7.

101. Cf. Hand. 17:32.

102. Cf. Mat. 10:28.

103. Cf. Joh. 5:28-29.

bevestigen dat het lichaam dat wij nu dragen belangrijk is en zal herrijzen op de dag van oordeel. Calvijn verwijst ook naar de opstanding van Christus om zijn punt te onderbouwen: Christus nam zijn oorspronkelijke lichaam weer aan,¹⁰⁴ wat aangeeft dat ook wij in onze oorspronkelijke lichamen bij de opstanding aanwezig zijn, maar hersteld en getransformeerd zullen worden.¹⁰⁵

Calvijn werkt dit punt verder uit door te benadrukken dat, hoewel de lichamen na de opstanding zullen veranderen, hun wezen hetzelfde blijft. Dit betekent dat de essentie van het lichaam behouden blijft, terwijl de eigenschappen ervan worden getransformeerd. Hij verduidelijkt dit door middel van natuurvoorbeelden; net zoals het vlees van mensen en dieren in wezen gelijk is maar in hoedanigheid verschilt, en zoals sterren dezelfde materie hebben maar variëren in helderheid, zo zullen onze lichamen ook veranderen. Ze zullen worden bekleed met onvergankelijkheid en onsterfelijkheid. Het huidige, vergankelijke lichaam zal niet vernietigd of vervangen worden, maar zal zijn bederfelijkheid afleggen en getransformeerd worden tot een verheerlijkt lichaam. Deze verandering is vergelijkbaar met hoe Christus na zijn opstanding hetzelfde lichaam had, maar met verheerlijkte eigenschappen.

Calvijn stelt daarnaast dat God in staat is om alle elementen van de natuur te beheersen en te bevelen om alles terug te geven wat door hen verteerd lijkt. Dit betekent dat, zelfs als een lichaam volledig is ontbonden, God het vermogen heeft om het opnieuw samen te stellen en te transformeren naar een onvergankelijke staat. Hiermee bevestigt hij dat de opstanding geen schepping van nieuwe lichamen inhoudt, maar een vernieuwing en verheffing van de bestaande lichamen.¹⁰⁶

4.3.2 De wederkomst van Christus

Calvijn benadrukt de cruciale betekenis van Christus' hemelvaart voor de gelovigen. Door zijn hemelvaart is de toegang tot het hemelse koninkrijk, die door Adam was gesloten, hersteld. Christus is in ons menselijke vlees en namens ons de hemel binnengestapt, wat impliceert dat de gelovigen geestelijk al met Christus in de hemel zijn. De gelovigen verwachten niet alleen de hemel, maar bezitten deze al in Christus, hun Hoofd. Christus fungeert als de blijvende voorspraak en bemiddelaar bij de Vader, wat inhoudt dat Hij in de hemel voor God pleit namens de gelovigen. Hij vertegenwoordigt de gelovigen om verzoening te bewerkstelligen. Door zijn offer en gerechtigheid trekt Jezus de aandacht van God naar zijn eigen rechtvaardigheid in plaats

104. Cf. Joh. 2:19-21.

105. Calvijn, *Institutie*, IV, 25.7.

106. Calvijn, *Institutie*, IV, 25.8.

van naar de zonden van de gelovigen.¹⁰⁷

Calvijn betoogt verder dat de macht van Christus een onwankelbare kracht is tegen de machten van de hel. Door zijn overwinning heeft Christus de vijanden van God beroofd van hun buit en schenkt Hij overvloedige geestelijke gaven aan de gelovigen. Als Hij aan de rechterhand van de Vader in de hemel zit, oefent Hij voortdurend zijn kracht uit over de gelovigen. Hij wekt hun geestelijk leven op, heiligt hen, en beschermt zijn kerk met onvermoeibare liefde en zorg.¹⁰⁸

Op basis van dit principe bespreekt Calvijn de toekomstige openbaring van Christus op de jongste dag. Op dat moment zal Christus zijn verborgen majesteit en goddelijke macht onthullen. Hij zal terugkeren in dezelfde lichamelijke vorm als waarin Hij is opgevaren, vergezeld door engelen en gekenmerkt door ongeëvenaarde heerlijkheid. Als de universele Rechter zal Christus zijn oordeel uitspreken over alle mensen, zowel levenden als doden, ongeacht hun wereldlijke status. De klank van de bazuin zal door de uithoeken van de aarde weerklinken, en allen zullen voor zijn rechterstoel verschijnen. Volgens Calvijn zullen de overleden gelovigen als eersten opstaan, gevolgd door de levenden op het moment van Christus' wederkomst. Samen zullen zij de Heer tegemoet treden in de lucht.¹⁰⁹

Calvijn benadrukt met veel overtuiging de zekerheid van Christus' wederkomst, maar hij roept gelovigen tegelijkertijd op om in geloof na te denken over deze toekomstige, zichtbare komst, omdat Christus' heerschappij op aarde momenteel nog in bescheidenheid verborgen is.¹¹⁰

4.3.3 Troost

Calvijn behandelt vervolgens de troost die voortvloeit uit het inzicht dat de Rechter ook de Verlosser is. De Verhoogde Christus is bekwaam om het oordeel uit te spreken, omdat Hij als Verlosser zijn missie heeft vervuld en onze redding heeft bewerkstelligd. Het oordelen is voor Calvijn 'Christus' laatste daad als Koning'.¹¹¹ Het biedt bijzondere geruststelling te weten dat het oordeel wordt uitgesproken door Christus, die heeft bepaald dat de gelovigen met hem zullen oordelen. Wanneer Hij als Rechter verschijnt, zal Hij hen niet veroordelen. Als Verlosser en Beschermer zal Christus ervoor zorgen dat zijn volk niet verloren gaat. Opvallend hierbij is dat Calvijn hier

107. Calvijn, *Institutie*, II, 16.16.

108. Calvijn, *Institutie*, IV, 25.8

109. Cf. 1 Thes. 4:17.

110. Calvijn, *Institutie*, II, 16.17.

111. Calvijn, *Institutie*, II, 16.16.

de eerste persoon meervoud gebruikt: ‘Het is zeker geen geringe geruststelling dat *wij* voor geen andere rechterstoel gesteld zullen worden dan die van *onze* Verlosser, van wie *wij* de zaligheid te verwachten hebben, en vervolgens ook dat Hij die *ons* nu door middel van het Evangelie de eeuwige gelukzaligheid in het vooruitzicht stelt, eens deze belofte in vervulling zal laten gaan op de dag dat hij het oordeel zal uitspreken.’¹¹²

Kortom, Calvijn onderstreept dat het een immense troost en zekerheid is voor gelovigen om te weten dat Christus, die hen heeft beloofd te redden, ook de rechtvaardige Rechter zal zijn die deze belofte op de dag van het oordeel zal vervullen. Het idee is dat Christus’ rechterlijke uitspraak een voortzetting is van zijn verlossende werk, waardoor gelovigen een geruststellende zekerheid verkrijgen over hun eeuwige bestemming.

4.3.4 Verhouding Calvijn tot De Brès

Wat betreft de idee van de opstanding van de lichamen is Calvijns visie in lijn met NGB artikel 37. Hij betoogt dat de lichamen die mensen tijdens hun aardse leven hebben gehad, niet vervangen worden door nieuwe lichamen. In plaats daarvan zullen deze bestaande lichamen, ondanks de aantasting door de dood, opnieuw tot leven worden gebracht en getransformeerd naar een onsterfelijke staat. NGB Artikel 37 bevestigt deze visie door te stellen dat de lichamen die in de graven liggen, op de dag van oordeel zullen opstaan, waarbij de nadruk ligt op het herstel van het oorspronkelijke lichaam, niet op de schepping van nieuwe lichamen.

De theologische benadering die Calvijn hanteert bij de bespreking van Christus’ wederkomst vertoont sterke overeenkomsten met de benadering van De Brès. Beide denken vanuit de christologie naar de eschatologie. Het gaat om de Verhoogde Christus die bekwaam is om het oordeel uit te spreken, omdat hij als Verlosser zijn missie heeft volbracht en de redding tot stand heeft gebracht.

Hoewel het NGB-artikel 37 stelt dat Christus zich bij zijn komst ‘te verklaren een Richter te zijn’, verwoordt Calvijn dit op een duidelijk andere manier. Calvijn benadrukt dat Christus op de jongste dag als rechter zal verschijnen, maar vermijdt de specifieke bewoording van Christus die zich ‘zal verklaren’ als rechter. In plaats daarvan legt hij de nadruk op de feitelijke rol van Christus als rechter en hoe deze rol voortvloeit uit Zijn verheven positie na de hemelvaart. Calvijn benadrukt dat Christus, door Zijn opstanding en hemelvaart, een eeuwige en onbetwistbare heerschappij heeft, waarbij

112. Calvijn, *Institutie*, II, 16.18.

het oordeel over de levenden en de doden een natuurlijk gevolg is van Zijn koninklijke en goddelijke status.

Naar mijn oordeel liggen deze benaderingen inhoudelijk op één lijn, maar worden ze anders verwoord. Terwijl het NGB de focus legt op het idee van Christus die zich als rechter manifesteert, benadrukt Calvijn de inherente rol en autoriteit van Christus als rechter, voortkomend uit Zijn hemelse heerschappij. Beide benaderingen delen een kernidee, maar drukken deze op verschillende manieren uit.

Zoals eerder besproken - in hoofdstuk 2 van deze thesis - vermeldt NGB artikel 37 expliciet dat ‘mannen, vrouwen en kinderen’ zullen verschijnen voor de rechterlijke zetel van Jezus. Deze specifieke vermelding van verschillende leeftijdsgroepen is opmerkelijk en roept de vraag op of dergelijke details ook voorkomen in andere gereformeerde theologische geschriften uit de 16e eeuw. Dit aspect blijkt bij Calvijn niet voor te komen. Hij richt zich voornamelijk op de collectieve aard van de mensheid die zal worden geoordeeld, zonder onderscheid te maken tussen geslacht of leeftijd.¹¹³

De grootste overeenkomst tussen Calvijn en De Brès vormt voor mij de wijze hoe beiden de eschatologie beschilderen. Zij gaan beiden uit van de eerste persoon meervoud. Deze reformatoren kwalificeren hun lezers dus tot de gelovigen. En dat het oordeel voor de gelovigen - voor de lezers dus - een moment en een idee is om naar uit te zien. De gedachte aan het oordeel geeft alle reden tot blijdschap en uitzien. Calvijn benadrukt dit nog op een theologische manier door trinitarisch te stellen ‘dat de Vader de Zoon de eer bewezen heeft om het oordeel geheel aan Hem over te laten, houdt dus ook dit in dat Christus op dezelfde wijze zorg zou kunnen dragen voor de gewetens van de zijnen die van angst voor het oordeel sidderen.’ Het feit dat Christus de macht heeft gekregen om te oordelen, geeft ons de mogelijkheid om zonder angst naar het oordeel uit te kijken.¹¹⁴

Dit laatste punt van Calvijn is te meer interessant, omdat we een vergelijkbare gedachte ook tegenkomen in *Der leken spieghel*. Ook in dat werk komt de theologische notie naar voren dat God de Vader alle macht om te oordelen aan zijn Zoon Jezus Christus heeft overgedragen:

Alse Cristus selve seide:
‘Omne judicium dedit filio,’
Dit Latijn luudt also.
- ‘Dattie vader den zone gaf

113. Calvijn, *Institutie*, II, 16.17.

114. Calvijn, *Institutie*, II, 16.18-19.

Alle vonnesse,' dits daer af
Dat Dietsch, des seker weest,
Also men in die ewangelie leest.

De beredenering zelf komt voort uit Johannes 5:22 en 27, waar Christus zegt:

De Vader zelf velst over niemand een oordeel, maar Hij heeft het oordeel geheel aan de Zoon toevertrouwd.
En omdat Hij de Mensenzoon is, heeft de Vader Hem ook gezag gegeven om het oordeel te vellen.

Wat betreft het concept van *troost* zijn er duidelijke verschillen tussen de benaderingen van Calvijn en De Brès. Calvijn legt de nadruk op de troost die gelovigen vinden in het besef dat het oordeel in de handen ligt van Christus, die hen reeds heeft verzoend en beschermd. Voor Calvijn is de zekerheid dat Christus, als Verlosser en Beschermer, zijn volk niet zal veroordelen een fundamentele bron van troost.

Hoewel NGB Artikel 37 deze kernideeën van Calvijn deelt, voegt het artikel hier een extra dimensie aan toe. Het vermeldt niet alleen dat gelovigen op de jongste dag beloond zullen worden voor hun goede daden en hun doorstaan lijden, maar ook dat hun onschuld publiekelijk zal worden erkend. Bovendien zullen zij getuige zijn van Gods rechtvaardige wraak op de goddelozen die hen tijdens hun aardse leven hebben onderdrukt en gekweld. Deze belofte van rechtvaardigheid en de bevestiging van hun trouw bieden een diepgaande troost.

Het onderscheid ligt in de expliciete nadruk van NGB Artikel 37 op de troost die voortkomt uit de zichtbare rechtvaardige wraak van God op de goddelozen, wat de uiteindelijke rechtvaardigheid bevestigt.

4.4 Theodorus Beza | Deel 6 - Laatste Oordeel

Theodorus Beza's *Confession de la foy chrestienne* werd door hemzelf gepositioneerd als een belangrijk werk dat zich tussen de *Geneefse Catechismus* van 1545 en Calvijns *Institutie* van 1543 plaatst. In zijn 'Brief aan de kerk van onze Heer' legt Beza uit dat zijn *Confession* een breder en gedetailleerder werk is dan de *Catechismus*, met uitvoerige uitleg en beantwoording van vragen en bezwaren. Het werk was bedoeld om gereformeerden te versterken in hun geloof en hen te beschermen tegen terugval in het rooms-katholicisme, maar ook om rooms-katholieken die twijfelden aan de Reformatie te overtuigen van 'de Bijbelse onjuistheid van de pauselijke leer'.

Beza zag de *Confession* als een introductie tot de Bijbel, vooral voor leken die weinig Bijbelkennis hadden, en bood een systematische uitleg van

de Bijbelse leer. In tegenstelling tot Calvijns uitgebreide *Institutie*, was de *Confession* beknopter en didactischer, met een heldere en toegankelijke structuur. Beza volgde voornamelijk de theologische standpunten van Bucer en Calvijn, maar presenteerde deze op een manier die toegankelijker was voor een breder publiek.

Het werk had twee hoofdfuncties: bevestiging van het ware geloof (*confirmation*) en weerlegging van bijgeloof (*confutation*). Deze doelen werden verweven door de gehele belijdenis heen, waarbij Beza zowel de gereformeerde leer duidelijk uitlegde als kritiek leverde op dwalingen en misstanden. De succesvolle verspreiding van de *Confession* bevestigt dat het in een belangrijke behoefte voorzag.¹¹⁵

Deel 6 uit Beza's belijdenis gaat in op de Leer van de Laatste Dingen; het biedt een eschatologische visie die kan dienen als een contrast of aanvulling op NGB artikel 37. Een vergelijkende studie van beide teksten maakt het mogelijk om nuances en verschillen in de theologische benadering van troost en oordeel te ontdekken. Daarbij is het van belang om te onderzoeken hoe het concept van troost in deze artikelen wordt verwoord en op welke wijze deze theologische perspectieven bijdragen aan de geruststelling en zekerheid van gelovigen.

4.4.1 Analyse

Boven Deel 6 van de Geloofsbelijdenis van Theodorus Beza, dat betrekking heeft op het Laatste Oordeel, staat het opschrift: 'Wat we moeten geloven en hopen met betrekking tot het Laatste Oordeel'. Dit suggereert dat Beza niet alleen de doctrinaire aspecten van het Laatste Oordeel behandelt, maar ook de hoop en verwachtingen van de gelovigen ten aanzien van deze gebeurtenis belicht. Hiermee benadrukt hij dat de leer over het Laatste Oordeel niet alleen een kwestie van intellectuele overtuiging is, maar ook van persoonlijke hoop en verwachting.

Theodorus Beza kent in het 6e deel van zijn belijdenis een sterke focus op de wijze waarop Christus terugkomt, namelijk 'menschelijk, zichtbaar en vol van goddelijke majesteit'. Er is tevens aandacht voor de idee dat alle mensen Hem zullen zien, zowel zij die nog in leven zijn als zij die gestorven zijn. Er ligt een sterke nadruk op de zekerheid van de zichtbare wederkomst van Christus.

Verder richt Beza zich op het collectief van de gehele mensheid. In tegenstelling tot NGB artikel 37, dat expliciet verwijst naar 'mannen, vrouwen en kinderen', blijft Beza's benadering meer algemeen. Hij verwijst naar 'alle

115. Te velde, *Confessies*, 123-124.

mensen vanaf het begin van de wereld' en 'de mensen die leven bij de komst van Christus', zonder specifieke groepen te onderscheiden. Dit onderscheid is belangrijk omdat De Brès, zoals mijn onderzoek eerder aantoonde, specifiek ingaat op verschillende groepen binnen de mensheid. Beza's benadering lijkt daarentegen meer gefocust op de mensheid als een collectief geheel, zonder specifieke differentiatie.

Beza's tekst biedt gelovigen op verschillende manieren troost door de zekerheid van Christus' terugkeer en de belofte van de opstanding te benadrukken. Gelovigen mogen vertrouwen op het moment dat Christus, volgens Gods plan, zal terugkeren, en deze zekerheid biedt vertrouwen in de vervulling van zijn beloften. De belofte dat gelovigen niet alleen opstaan uit de dood, maar dat hun lichamen ook verheerlijkt en onvergankelijk zullen zijn, geeft hoop en troost.

Bovendien biedt de zekerheid dat de zielen van gelovigen direct na de dood in de vreugde van de Heer zullen ingaan onmiddellijke geruststelling. Beza verwerpt speculaties en angstzaaiërij over de eindtijd, wat gelovigen geruststelt door hen te wijzen op het vertrouwen in Gods plan zonder zich te laten verontrusten door onbekende factoren. De tekst benadrukt ook dat gelovigen van eeuwige pijniging worden bespaard, wat een krachtige troost biedt. Dit alles is een bevestiging van Gods rechtvaardigheid: de vreugde van de gelovigen en het eeuwige lijden van de ongelovigen worden voorgesteld als rechtvaardige uitkomsten van Gods oordeel. Deze visie op Gods recht doet recht aan de overtuiging dat hun geloof niet tevergeefs is en dat onrecht uiteindelijk zal worden bestraft, waardoor gelovigen een diep gevoel van rechtvaardigheid en zekerheid ontvangen. De volgende zin uit de belijdenis geeft de inhoud van de troost duidelijk weer:

En voor ons is het voldoende te weten dat de vreugde die we verwachten ons begrip te boven gaat en ook dat de pijniging die alle ongelovigen te wachten staat geen einde zal kennen.¹¹⁶

Opvallend is opnieuw de eerste persoon meervoud. Ook Beza heeft de gemeenschappelijke betrokkenheid en solidariteit van de gelovigen voor ogen. Door zichzelf en zijn lezers samen te zien als deel van de gemeenschap van gelovigen, creëert Beza een gevoel van gezamenlijke ervaring en verwachting met betrekking tot Christus' wederkomst, de opstanding en de uiteindelijke glorieuze staat. Het gebruik van 'ons' maakt de boodschap persoonlijker en relevanter voor zijn publiek, en onderstreept dat de hoop en troost die hij beschrijft niet alleen voor hemzelf, maar voor de gehele geloofsgemeente van toepassing zijn.

116. Te velde, *Confessies*, 269-270.

4.4.2 Verhouding tot NGB artikel 37

Deel 6 van Beza's geloofsbelijdenis en NGB artikel 37 vertonen een duidelijke overlap in hun behandeling van de eindtijd en het oordeel. Beide teksten behandelen de wederkomst van Christus, de opstanding van de doden en het uiteindelijke oordeel. Ze spreken herhaaldelijk in de eerste persoon meervoud, wat suggereert dat de lezers zich identificeren met de gemeenschap van gelovigen.

Desondanks zijn er enkele belangrijke nuanceverschillen tussen de twee teksten. Naar mijn mening schetst De Brès een angstaanjagender beeld van het Laatste Oordeel dan Beza. De Brès benadrukt dat de angst voor het oordeel van de goddelozen terecht is, terwijl Beza deze expliciete angst niet aan de orde stelt. In plaats daarvan moedigt Beza aan om speculaties te vermijden en te focussen op de kernwaarden van het geloof, wat bijdraagt aan een gevoel van stabiliteit en zekerheid. Dit aspect wordt weer niet door De Brès behandeld.

Beide teksten delen de overtuiging dat gelovigen een glorieuze toekomst en eeuwig leven zullen ontvangen, terwijl ongelovigen eeuwige straf te wachten staat. Deze eschatologische visie onderstreept het vertrouwen in de rechtvaardigheid van God en de vervulling van zijn beloften. Beza biedt troost door te benadrukken dat zowel de uiteindelijke vreugde voor de gelovigen als de straf voor de goddelozen volledig rechtvaardig zijn. Dit komt overeen met de belofte in NGB Artikel 37, die spreekt over het eeuwige leven voor de rechtvaardigen en de eeuwige straf voor de goddelozen. Door deze rechtvaardigheid te benadrukken, versterken beide auteurs de geruststelling dat God eerlijk zal oordelen en dat zijn beloften onmiskenbaar zullen worden vervuld. Beide teksten erkennen ook dat de straf voor ongelovigen een vorm van troost kan bieden voor gelovigen. Hoewel De Brès dit explicieter verwoordt dan Beza, is het idee van een rechtvaardig oordeel ook aanwezig in Beza's visie, zoals blijkt uit zijn opmerking dat 'het voldoende is te weten dat de pijniging die alle gelovigen te wachten staat eindeloos zal zijn'. Dit benadrukt dat recht en gerechtigheid uiteindelijk zullen zegevieren.

4.5 Schotse geloofsbelijdenis | H11 De Hemelvaart

Op 17 augustus 1560 nam het Schotse Parlement de eerste gereformeerde geloofsbelijdenis van Schotland, de Schotse Confessie, aan. Dit volgde op een periode van hevige religieuze en politieke strijd, waarin de Schotse koning, ondersteund door Franse troepen, de protestanten vervolgde. Veel protestanten, waaronder John Knox, vluchtten eerst naar Engeland en later naar Genève. Na de dood van Maria Tudor en de troonsbestijging van Elizabeth I keerden

veel ballingen terug naar Schotland.

In het daaropvolgende gewapende conflict steunden Engelse troepen de Schotse protestanten. Het Verdrag van Edinburgh op 8 juli 1560 leidde tot de terugtrekking van buitenlandse troepen en de bijeenroeping van een vrij Schots Parlement. Tijdens deze zitting preekte John Knox op 19 juli, wat diepe indruk maakte. Geïnspireerd door zijn preek dienden protestantse edelen en burgers een petitie in bij het Parlement om de kerk te hervormen en alleen het zuivere Woord van God toe te staan. Het Parlement gaf vervolgens opdracht tot het opstellen van een gereformeerde geloofsbelijdenis, waarmee de oprichting van de reformatorische kerk van Schotland werd voltooid.

De verantwoordelijkheid voor deze confessie werd toevertrouwd aan een comité van zes theologen, bekend als de zes ‘Johns’: John Douglas, John Knox, John Row, John Spottiswood, John Willock, en John Winram, allen ervaren in zowel binnenlandse als buitenlandse kerkelijke zaken.

Hoofdstuk 11 van deze Schotse Confessie richt zich op de hemelvaart van Christus. Het belicht de verheffing van Christus als Koning en Rechter en plaatst zijn hemelvaart in de context van zijn uiteindelijke terugkeer om te oordelen. Ook hier vinden we elementen van troost voor de gelovigen, die door Christus’ hemelvaart verzekerd zijn van hun plaats bij God. Door dit hoofdstuk naast NGB artikel 37 te plaatsen, komen nuances en verschillen in de theologische benadering van troost en oordeel naar voren, zoals die in dezelfde periode, maar in verschillende contexten—de Nederlanden en Schotland—werden geformuleerd.

4.5.1 Analyse

Het terugkomen en oordelen van Christus wordt in hoofdstuk 11 van de Schotse Confessie verstaan vanuit Christus’ hemelvaart. Het is de Verheven Christus die terugkomt om het Laatste Oordeel te voltrekken en Hij komt terug zoals Hij naar de hemel opvoer: ‘Wij geloven dat deze zelfde Here Jezus zichtbaar zal terugkomen’¹¹⁷ En wanneer Jezus terugkomt breekt de tijd aan van ‘vernieuwing en herstel van alle dingen’.

Deze tijd van vernieuwing zal een periode zijn waarin al het onrecht en leed dat de gelovigen hebben doorstaan vanwege hun trouw aan de gerechtigheid, uiteindelijk rechtgezet zal worden. Dit biedt troost aan hen die lijden omwille van hun geloof, omdat zij uiteindelijk ‘gezegende onsterfelijkheid’ zullen ontvangen — een verwijzing naar het eeuwige leven en de vervulling van de beloften die hun vanaf het begin zijn gegeven. Met andere woorden, gelovigen die onrecht hebben geleden, zullen uiteindelijk gerechtigheid ervaren en de

117. Te velde, *Confessies*, 421.

beloofde zegeningen van God ontvangen.

De tekst erkent dat degenen die standvastig blijven in hun geloof vaak geweld, letsel en onrecht ondergaan ‘ter wille van de gerechtigheid’. Dit suggereert dat het vasthouden aan het geloof gepaard gaat met lijden en tegenstand; het wordt gepresenteerd als een onlosmakelijk deel van het christelijk leven. Christenen worden geconfronteerd met de ‘dreiging van vorsten van deze wereld’ en ervaren ‘vrees voor huidig gevaar of tijdelijke dood’. Toch is deze tegenstand niet zonder betekenis of doel. De belijdenis benadrukt dat het lijden, geweld, letsel en onrecht dat de gelovigen ondergaan omwille van de gerechtigheid, niet zonder beloning zal zijn. Deze beloning is de onsterfelijkheid die hun vanaf het begin is beloofd. Het vooruitzicht op deze beloning biedt troost, zo diepgaand dat het gelovigen in staat stelt hun aardse verlangens te bedwingen en hen de moed geeft om standvastig te blijven te midden van dreiging en gevaar, zonder hun gemeenschap met Christus te verloochenen.

Daarnaast valt op dat deze belijdenis in de eerste persoon meervoud is geschreven, waarmee de auteurs zichzelf en hun lezers nadrukkelijk onder de gelovigen plaatsen. Ze positioneren zich hiermee tegenover een andere groep, namelijk de ‘hardnekkige, ongehoorzame, wrede vervolgers, slechte mensen, overspeligen en allerlei ongelovigen’ — de groep die hen het leed heeft berokkend.

4.5.2 Verhouding tot NGB artikel 37

Zowel NGB artikel 37 als H11 van de Schotse Belijdenis bevestigen dat Christus zichtbaar zal terugkomen om het Laatste Oordeel te voltrekken. De NGB spreekt over Christus die zal oordelen over de levenden en de doden, terwijl de Schotse Belijdenis de zichtbaarheid van Christus’ wederkomst benadrukt bij het uitvoeren van het oordeel. Deze overeenstemming weerspiegelt een gedeeld geloof in Christus als de uiteindelijke rechter die de rechtvaardigheid zal herstellen.

De idee van vernieuwing bij Christus’ wederkomst komt in beide documenten naar voren, hoewel dit in de Schotse Geloofsbelijdenis duidelijker en nadrukkelijker wordt verwoord. Echter zagen we al het eerste hoofdstuk van deze scriptie dat De Brès stelt dat Christus de wereld zal zuiveren, en dat dit zuiveringsproces een vernieuwende dimensie met zich meebrengt. Het gaat hier om herstel en een diepgaand proces van vernieuwing.

Wat betreft de rol van Christus in het oordeel, benadrukt de NGB het aspect van rechtvaardigheid en de erkenning van onschuld voor de gelovigen. Dit biedt troost door de belofte van een eerlijke beoordeling en de uiteindelijke verlossing. De Schotse Belijdenis daarentegen biedt een meer gedetailleerde beschrijving van het oordeel, waarbij zowel de beloning van de rechtvaardigen

met onsterfelijkheid als de eeuwige straf voor de goddelozen worden beschreven. Dit document benadrukt de huidige rol van Christus als pleitbezorger en middelaar, die aan de rechterhand van de Vader zit en macht heeft ontvangen over hemel en aarde. Deze huidige rol van Christus wordt gepresenteerd als een directe voorbereiding op zijn toekomstige rol als rechter.

De troost die beide documenten bieden, is geworteld in het vertrouwen in Christus als de uiteindelijke rechter en verlosser. In de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) wordt echter expliciet de troost benadrukt die voortkomt uit het zichtbare oordeel van God over de goddelozen. Gelovigen worden getroost door de belofte dat hun onschuld publiekelijk erkend zal worden en dat de goddelozen gestraft zullen worden. Dit biedt hen een gevoel van rechtvaardigheid en afsluiting. De Schotse Belijdenis legt echter de nadruk op de bredere belofte van vernieuwing en herstel van alle dingen, evenals op de beloning van de rechtvaardigen en de straf voor de goddelozen. Het idee van troost in de Schotse Belijdenis is impliciet en verbonden met de verwachting van herstel en de uiteindelijke overwinning van Christus over zijn vijanden. Daarnaast benadrukt de Schotse Belijdenis dat de gedachte aan het oordeel niet alleen troost biedt, maar ook invloed heeft op het morele gedrag van gelovigen door hen te weerhouden van zonden en hen te versterken in hun geloof.

Ten slotte waarschuwt H11 van de Schotse Geloofsbelijdenis specifiek voor mensen of engelen die proberen zich in te dringen in Christus' unieke positie als Middelaar, wat in NGB artikel 37 niet expliciet wordt genoemd. Dit toont een sterke nadruk op de exclusiviteit van Christus' functie, iets wat in de NGB impliciet aanwezig is maar minder uitgesproken.

4.6 Deelconclusie

In dit hoofdstuk wordt de context waarin NGB artikel 37 is geschreven onderzocht, evenals de relatie tot vergelijkbare gereformeerd-confessionele teksten uit dezelfde periode. Tevens is gekeken of er continuïteiten of discontinuïteiten bestaan met de eschatologie van de late middeleeuwen.

4.6.1 Context van vervolging

De dynamiek van christelijk martelaarschap in de middeleeuwen en de zestiende eeuw markeert een belangrijke verschuiving in religieuze identiteit en zelfperceptie. Waar martelaarschap in de middeleeuwen zeldzaam was, kende het in de zestiende eeuw, vooral tijdens de Reformatie in de Lage Landen, een heropleving. Deze ontwikkeling benadrukt niet alleen veranderende religieuze en politieke machtsverhoudingen, maar ook de centrale rol van martelaarschap

in het vormen van een nieuwe protestantse identiteit.

De martelaarsverhalen symboliseerden niet alleen religieuze standvastigheid, maar versterkten ook de protestantse gemeenschappen. Via pamfletten, liederen en martelaarsboeken werd het beeld van de martelaar diep verankerd in het collectieve bewustzijn van de gereformeerde Nederlanders. Deze verhalen boden troost en inspiratie, en bevestigden hun overtuiging dat zij de ware erfgenamen van de vroege christelijke kerk waren.

Dit hoofdstuk toont aan dat vervolging en martelaarschap onlosmakelijk verbonden waren met de religieuze wereldvisie van de gelovigen in deze periode. Martelaarschap werd niet slechts als tragisch lot gezien, maar als een bevestiging van de waarheid en een essentieel onderdeel van hun spirituele reis. Dit versterkte de gemeenschapszin en het gevoel van rechtvaardigheid, wat de gereformeerde identiteit definieerde, zelfs te midden van intense vervolging.

4.6.2 Johannes Calvijn

De visie van Calvijn op eschatologie en het Laatste Oordeel vertoont sterke overeenkomsten met die van De Brès. Beiden leggen de nadruk op Christus als zowel de Verlosser als de Rechter, en beiden gebruiken de troost die hieruit voortvloeit om de gelovigen aan te moedigen zonder angst naar het oordeel uit te zien.

Waar Calvijn zich echter meer richt op de theologische en universele aspecten van het oordeel, zoals de lichamelijke opstanding en de alomvattende reikwijdte van Christus' rechtspraak, legt De Brès in NGB artikel 37 extra nadruk op de zichtbare en publieke manifestatie van Christus als Rechter en op de verschillende generaties die voor Hem zullen verschijnen. Ondanks deze nuanceverschillen, delen Calvijn en De Brès dezelfde fundamentele overtuiging dat het oordeel een moment van troost en zekerheid is voor de gelovigen, wat hen verenigt in hun eschatologische visie.

4.6.3 Theodorus Beza

Beza's geloofsbelijdenis richt zich op het bieden van troost en zekerheid aan gelovigen door de nadruk te leggen op de zichtbare en glorieuze wederkomst van Christus en de daaropvolgende opstanding van de doden. Beza vermijdt speculatie en angstzaaij over de eindtijd en benadrukt in plaats daarvan de zekerheid van Gods plan en de glorieuze toekomst van de gelovigen. zijn benadering is gericht op het versterken van het vertrouwen in God's beloften en het bieden van een collectieve troost voor de gehele geloofsgemeenschap, zoals blijkt uit zijn gebruik van de eerste persoon meervoud.

Daarentegen legt De Brès in NGB artikel 37 een grotere nadruk op de

angstaanjagende aspecten van het Laatste Oordeel, vooral met betrekking tot de goddelozen. Deze focus op de vrees voor het oordeel van de goddelozen wordt gezien als een rechtvaardige en terechte angst, die dient als een krachtig contrast met de vreugde en het eeuwige leven dat de gelovigen te wachten staat. Dit maakt Brès' tekst meer expliciet in zijn waarschuwing tegen het oordeel en de daaropvolgende straf voor de ongelovigen, wat een scherpere eschatologische schets oplevert dan bij Beza.

4.6.4 Schotse Confessie

Hoofdstuk 11 van de Schotse Belijdenis en NGB artikel 37 benadrukken beide sterk de zichtbare en fysieke wederkomst van Christus als Koning en Rechter tijdens het Laatste Oordeel. Beide documenten bieden troost aan gelovigen door te wijzen op de zekerheid van Christus' terugkeer en de belofte van vernieuwing en herstel van alle dingen. Ze bevestigen dat het lijden en de onrechtvaardigheid die gelovigen in dit leven ondergaan, uiteindelijk zullen worden rechtgezet door de rechtvaardige oordelen van Christus.

De Schotse Belijdenis legt echter een sterkere nadruk op de consequenties van het oordeel zelf en biedt een uitgebreidere beschrijving van de troost die voortkomt uit de belofte van een gezegende onsterfelijkheid. Deze belofte stelt gelovigen in staat om aardse verlangens te overwinnen en standvastig te blijven te midden van vervolging en tegenstand. De Schotse Belijdenis heeft ook een uitgesproken morele dimensie: de verwachting van het Laatste Oordeel fungeert als een morele afschrikking die gelovigen aanmoedigt om vleselijke verlangens en zonden te weerstaan, door het besef dat Christus als rechter zal terugkomen en kwaad en onrecht zal bestraffen.

In tegenstelling tot de Schotse Belijdenis legt de NGB minder nadruk op deze morele dimensie en richt ze zich voornamelijk op de troost die voortkomt uit de rechtvaardige rechtspraak van Christus. Gelovigen vinden geruststelling in de zekerheid dat hun onschuld publiekelijk erkend zal worden en dat God recht zal doen aan degenen die onrecht hebben geleden. De NGB benadrukt vooral de troost die voortvloeit uit het zichtbare oordeel van God over de goddelozen, wat een gevoel van rechtvaardigheid en afsluiting biedt.

Bovendien wijst de Schotse Belijdenis specifiek op de exclusiviteit van Christus' rol als Middelaar, een thema dat in de NGB minder expliciet naar voren komt. Deze nadruk op Christus' unieke positie en de hoop die verbonden is aan het Laatste Oordeel biedt gelovigen zowel eschatologische zekerheid als praktische bemoediging in hun geloofsleven. De NGB biedt daarentegen meer nadruk op de troost van de publieke erkenning van onschuld en de straf van de goddelozen, wat een andere, maar ook waardevolle, dimensie van troost en rechtvaardigheid benadrukt.

5 21e-eeuwse context

5.1 Inleiding

In de hedendaagse theologische context wordt de nadruk vaak gelegd op Gods liefde als een kenmerkend aspect van zijn aard. Deze focus op genade en liefde heeft geleid tot een grotere aandacht voor de positieve en vergevende aspecten van Gods karakter. Daarom is vandaag de dag het concept van Gods gerechtigheid, vooral in relatie tot het goddelijke oordeel, een complex en uitdagend thema.

In de eerdere hoofdstukken is aangetoond dat de NGB de idee benadrukt dat Gods gerechtigheid een bron van troost kan zijn. Deze tekst presenteert Gods gerechtigheid niet alleen als een rechtvaardigende kracht, maar ook als een bron van troost voor gelovigen die geconfronteerd worden met onrecht en lijden. Voor veel moderne lezers kan dit een verontrustende gedachte zijn. En hedendaagse gelovigen die vooral de liefde en genade van God benadrukken, vinden het moeilijk te accepteren dat de zichtbaarheid van Gods wraak op de goddelozen als een bron van troost kan dienen.

Om deze spanning te verkennen, zullen we de inzichten van hedendaagse theologen Jan Muis en Bram van de Beek onderzoeken. Jan Muis stelt dat een holistische benadering van Gods karakter, waarin zowel zijn gerechtigheid als zijn genade worden erkend, noodzakelijk is om een volledig begrip van Gods aard te krijgen. Van de Beek biedt een diepgaande reflectie op hoe Gods gerechtigheid zich verhoudt tot menselijke zonde en lijden, en hoe dit begrip troost kan bieden in de huidige context.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe het concept van Gods gerechtigheid kan fungeren als een brug naar een hernieuwd gesprek over het goddelijke oordeel, zoals gepresenteerd in NGB artikel 37. Het is belangrijk om te erkennen dat belijdende teksten uit de Reformatieperiode, hoewel rijk aan theologische inzichten, hoekige en uitdagende elementen bevatten die moeilijk te integreren zijn in de hedendaagse theologische context. In onze tijd ligt de nadruk vaak op Gods genade en liefde, waardoor concepten zoals Gods gerechtigheid en het goddelijke oordeel als moeilijk te verteren worden ervaren. Er zal worden onderzocht hoe de gerechtigheid van God nog steeds een essentiële rol kan spelen in het bieden van troost en het bevorderen van een dieper spiritueel inzicht. Het is de bedoeling om aan te tonen dat een evenwichtige benadering, die zowel gerechtigheid als genade omvat, kan leiden tot een hernieuwd en verrijkt begrip van het goddelijke oordeel, en dat deze benadering relevant blijft voor hedendaagse gelovigen die worstelen met de uitdagingen van hun tijd.

5.2 Jan Muis

Jan Muis verklaart in zijn werk *Onze Vader* dat de tweede bede van het Onze Vader, ‘Uw Koninkrijk kome,’ een beroep doet op de komst van Gods koninkrijk op aarde. Dit gebed drukt een diep verlangen uit naar een wereld waarin Gods rechtvaardigheid, vrede en liefde volledig tot hun recht komen, en waarin alle mensen in harmonie met God en met elkaar leven. Het vertegenwoordigt een smeken om de uiteindelijke vervulling van Gods plan, waarin gerechtigheid zal heersen en alle dingen hersteld zullen worden volgens Zijn wil.^[118]

5.2.1 Ervaring van onrecht

Muis onderzoekt Gods rechtvaardigheid door eerst de verschillende betekenissen van het begrip ‘rechtvaardigheid’ te verkennen. Hij kijkt naar de rol die rechtvaardigheid speelt in verschillende situaties en vraagt zich af of deze betekenissen ook van toepassing zijn op Gods rechtvaardigheid. Muis benadrukt dat we rechtvaardigheid het beste kunnen begrijpen door onze ervaringen met onrecht. Het contrast tussen rechtvaardigheid en onrecht maakt volgens hem duidelijk wat rechtvaardigheid werkelijk inhoudt. Hij begint met de observatie dat gerechtigheid in onze wereld vaak ontbreekt: boosdoeners worden beloond en onschuldigen lijden. Onrecht ontstaat wanneer eigendom wordt gestolen, schade wordt veroorzaakt zonder compensatie, arbeid niet eerlijk wordt beloond, of gelijke prestaties ongelijk worden beloond. Rechtvaardigheid is het tegenovergestelde van dit onrecht: eigendom wordt gerespecteerd, schade vergoed, arbeid eerlijk beloond, goederen rechtvaardig verdeeld, en misdadigers correct gestraft.^[119]

5.2.2 Gelijkheid en Rechtvaardigheid

Omdat onrecht vaak ervaren wordt als een vorm van ongelijkheid, denken sommigen dat gelijkheid de kern van gerechtigheid is. Muis nuanceert deze gedachte. Hij stelt dat gelijkheid weliswaar een belangrijk principe is, maar niet volledig kan worden gelijkgesteld aan rechtvaardigheid. Rechtvaardigheid houdt ook rekening met de verschillen tussen mensen en situaties. Zo komt Muis tot de volgende gedachte: ‘Iemand handelt rechtvaardig wanneer hij aan een ander laat of geeft wat hem toekomt, en onrechtvaardig wanneer hij van een ander neemt of aan een ander onthoudt wat hem toekomt.’^[120] Dit benadrukt

118. Jan Muis, *Onze Vader. Christelijk spreken over God* (Zoetermeer: Uitgeverij Boeken-
centrum, 2016), 283.

119. Muis, *Onze Vader*, 283; 289-290.

120. Muis, *Onze Vader*, 291.

dat rechtvaardigheid een relationeel begrip is; men kan alleen rechtvaardig zijn in relatie tot anderen. Rechtvaardigheid betekent dat men geeft en behoudt wat iemand toekomt, met oog voor zowel gelijkheid als individuele verschillen. Muis sluit hiermee aan bij Ulpianus, die rechtvaardigheid ziet als ‘de vaste en ononderbroken wil om ieder zijn recht toe te delen’.¹²¹

5.2.3 Gods rechtvaardigheid, liefde en toorn

Muis onderzoekt de relatie tussen Gods rechtvaardigheid en liefde, die vaak als tegenstrijdig wordt gezien. Liefde behandelt mensen als unieke individuen, terwijl rechtvaardigheid hen als gelijken beschouwt. Dit illustreert hij met voorbeelden: een minnaar die zijn geliefde strikt rechtvaardig behandelt, toont geen liefde; een rechter die alleen vanuit liefde handelt, schendt de rechtvaardigheid. Muis betwijfelt echter of deze tegenstelling bij God werkelijk bestaat. Hij stelt namelijk dat God in dezelfde daad zowel liefdevol als rechtvaardig kan zijn.¹²² Beide aspecten kunnen samengaan zonder elkaar uit te sluiten. Muis benadrukt dat Gods rechtvaardigheid rekening houdt met zowel gelijkheid als verschillen tussen mensen, waardoor Gods liefde en rechtvaardigheid geen tegenstelling vormen. Hoewel Gods rechtvaardigheid soms tot straf en toorn leidt, blijft zijn liefde altijd intact. De spanning tussen liefde en toorn is geen conflict binnen God, omdat zijn identiteit primair wordt bepaald door liefde, niet door toorn. Gods toorn is niet zomaar blinde woede of wraak, maar ‘een rechtvaardige verontwaardiging die gericht is op het herstel van liefdevolle relaties en rechtvaardige verhoudingen’. God is in essentie liefde, en zijn liefde is eeuwig, terwijl zijn toorn tijdelijk is.¹²³

5.2.4 Gods rechtvaardigheid in het Laatste Oordeel

Voortbordurend op deze inzichten, richt Muis zijn aandacht op het Laatste Oordeel. Dit benadert hij duidelijk christologisch. Hij schrijft dat ‘op basis van het NT Jezus Christus zal oordelen met God’. Jezus is de juiste persoon hiervoor, omdat Hij onschuldig heeft geleden onder onrecht en de straf voor de zonden van de mensheid op zich heeft genomen. Omdat hij door God uit de dood is opgewekt, is hij rechtvaardig en staat hij voor eeuwig in zijn recht. Wanneer God recht spreekt, zal Hij iedereen rechtvaardig behandelen; Hij kijkt daarbij niet alleen naar de persoon, maar overweegt zorgvuldig elke situatie. God doet recht aan zowel slachtoffers van onrecht als zondaars, met aandacht voor ieders unieke omstandigheden. Bij Muis is het belangrijk dat Gods

121. Muis, *Onze Vader*, 290-291.

122. Muis geeft de Exodus als voorbeeld.

123. Muis, *Onze Vader*, 298-303.

rechtvaardigheid gericht is op het herstellen van rechtvaardige verhoudingen en niet op vergelding.¹²⁴

God zal in het Laatste Oordeel zowel zijn volmaakte rechtvaardigheid als zijn volmaakte liefde openbaren. Muis pleit voor het begrip van *Gods eenvoud*.¹²⁵ wat betekent dat alle eigenschappen van God elkaar niet tegen spreken, maar met elkaar samenhangen. Dit houdt in dat Christus' oordeel zowel rechtvaardig als vol van liefde zal zijn. Gods rechtvaardigheid zal de uiting van zijn liefde niet verminderen, en vice versa; de liefde van God zal de rechtvaardigheid niet ondermijnen. Beide eigenschappen blijven volledig intact en versterken elkaar, wat betekent dat God ieder individu rechtvaardig oordeelt en tegelijkertijd zijn onvoorwaardelijke liefde toont.¹²⁶

5.2.5 Vragen

Jan Muis sluit zijn betoog af met de opmerking dat de christelijke overtuiging over het Laatste Oordeel veel complexe vragen oproept, vooral over hoe God rechtvaardigheid zal brengen. Hij vraagt zich af hoe God zal omgaan met degenen die onrecht hebben gepleegd: zal het oordeel hen aanzetten om hun fouten te herstellen, of zal het leiden tot bestraffing als vergelding? Muis onderzoekt ook wat er gebeurt met mensen die de gerechtigheid van Jezus Christus niet hebben erkend of aanvaard: zullen zij veroordeeld worden, en zo ja, hoe zal die straf eruitzien? Is de straf eeuwig, of dient het als een middel tot verzoening met God?

Daarnaast wijst Muis op de uitdaging van het hanteren van categorieën zoals 'onderdrukten' en 'onderdrukkers', 'gelovigen' en 'ongelovigen'. Deze groepen zijn niet strikt gescheiden; onderdrukten kunnen kwaad doen en gelovigen kunnen ongeloof kennen. Dit roept vragen op over de verantwoordelijkheid die elk individu draagt voor zijn daden en geloof. Muis benadrukt dat niemand dezelfde ervaring heeft van Gods rechtvaardigheid of de bevrijding in Christus, wat het moeilijk maakt om het Laatste Oordeel concreet voor te stellen.

Muis concludeert dat de antwoorden op deze vragen voorlopig onzeker blijven. Het Laatste Oordeel, uitgevoerd door God, zal volledig rechtvaardig zijn en in overeenstemming met zowel zijn rechtvaardigheid als zijn liefde. Gods vergelding is nooit een doel op zich, maar een middel om rechtvaardigheid te herstellen. In dit oordeel zal God de complexe kwesties van het menselijk leven ontwarren, rekening houdend met de werkelijke ervaringen en daden van mensen. Uiteindelijk zal Gods Laatste Oordeel zowel zijn volmaakte

124. Muis, *Onze Vader*, 303-304.

125. Muis, *Onze Vader*, 299.

126. Muis, *Onze Vader*, 303-304.

rechtvaardigheid als zijn volmaakte liefde weerspiegelen, zonder dat deze elkaar tegenspreken.¹²⁷

5.3 Bram van de Beek

Bram van de Beek betoogt dat de hedendaagse christelijke geloofsbeleving steeds sterker neigt naar een alverzoeningsgedachte. Deze ontwikkeling, die hij traceert vanaf het humanisme, wordt gekenmerkt door een afzwakking van de traditionele notie van het Laatste Oordeel. Van de Beek stelt dat voor veel moderne gelovigen ‘de hel niet past bij een God van liefde’. Hij beroept zich hierbij op theologen zoals Heering en Kuitert, die argumenteren dat wraak en oordeel onverenigbaar zijn met een ‘allesomvattende liefde van God’.¹²⁸ God staat dan vooral voor *veiligheid*; er blijft een rand van onzekerheid bestaan rond ons leven, maar God beschermt ons tegen die onzekerheden. In dit beeld past een vernietigend oordeel niet goed, omdat dit onzekerheid zou introduceren.

5.3.1 De vraag naar Gods gerechtigheid

Daarentegen benadrukt Van de Beek dat de Bijbel juist Gods gerechtigheid centraal stelt. Hij beroept zich op de inzichten van bevrijdingstheologen en maatschappijkritische stromingen, die betogen dat het fundamentele karakter van de godsleer *gerechtigheid* is en niet *geborgenheid*. Dit betekent dat hij van mening is dat gerechtigheid centraal staat in wie God is en wat God doet. Voor Van de Beek is gerechtigheid niet slechts een van de vele eigenschappen van God, maar vormt het de kern van Gods wezen en handelen. Hij benadrukt dat zonder deze focus op gerechtigheid, de godsleer haar kracht verliest en zelfs andere theologische onderdelen, zoals de christologie en de pneumatologie hun betekenis verliezen. De kernvraag van de eschatologie ligt daarom volgens Van de Beek in de vraag: ‘Doet God recht?’ Een theologie die enkel gericht is op geborgenheid biedt geen adequate beantwoording van deze vraag. En het ontbreken van een Laatste Oordeel zou de eschatologie, evenals de christologie en pneumatologie, hun betekenis ontnemen. Het nadenken over het Laatste Oordeel vereist daarom een verschuiving van de focus op liefde en geborgenheid naar een nadruk op gerechtigheid. Deze kritische benadering maakt onderscheid tussen mensen en vormt, voor degenen die profiteren van onrecht, een bedreiging voor hun vermeende veiligheid.¹²⁹

127. Muis, *Onze Vader*, 304-306.

128. Van de Beek, *God doet recht. Eschatologie als christologie*, 267-269.

129. Van de Beek, *God doet recht*, 275-277.

Van de Beek stelt dus dat rechtvaardigheid en het herstel van recht het integraal onderdeel is van het christelijke geloof. De idee van het Laatste Oordeel krijgt pas echt zijn waarde in het licht van onrechtvaardig lijden in de geschiedenis. Het Laatste Oordeel biedt geen simpele troost voor de zwakken; het is veeleer een bevestiging van Gods uiteindelijke gerechtigheid. Bijbelse passages zoals Psalm 119 en gedeelten uit Openbaring maken duidelijk dat God recht zal doen aan degenen die hebben geleden onder onrecht.¹³⁰

5.3.2 Het belang van het Laatste Oordeel

Van de Beek benadrukt dat het Laatste Oordeel een essentieel onderdeel is van het christelijke geloof, vooral als het gaat om het waarborgen van gerechtigheid. Hij stelt dat zonder dit eschatologische moment, het onrecht in de wereld onbestraft zou blijven en dat degenen die onder dit onrecht hebben geleden, nooit de gerechtigheid zouden ervaren die hen toekomt. Het Laatste Oordeel fungeert dus als de ultieme garantie dat elke daad van onrecht zal worden beoordeeld en bestraft, en dat degenen die onrecht hebben ondergaan uiteindelijk rechtvaardigheid zullen ontvangen. Hij verwijst daarbij naar het Bijbelse standpunt, waarin duidelijk wordt gemaakt dat degenen die onrecht plegen, gestraft zullen worden, terwijl degenen die hebben geleden onder onrecht, rechtvaardigheid zullen ervaren. Dit oordeel is niet zomaar een willekeurige beslissing, maar een diepgaande uitdrukking van Gods rechtvaardigheid, die uiteindelijk alle onrecht zal overwinnen.

Daarnaast ziet Van de Beek het geloof in het Laatste Oordeel als cruciaal voor het handhaven van een vreedzame samenleving. Hij betoogt dat zonder het vertrouwen in dit uiteindelijke oordeel, de mensheid gevangen zou blijven in een eindeloze spiraal van wraak en vergelding. Het Laatste Oordeel doorbreekt deze cyclus door een hogere, goddelijke rechtvaardigheid te bieden, die verder reikt dan wat mensen of menselijke instituties ooit kunnen bereiken.

Van de Beek erkent wel dat menselijke instituties, zoals het Internationaal Strafhof, in staat zijn om recht te spreken en onrecht te corrigeren. Toch benadrukt hij dat deze instellingen nooit in staat zijn om volledig recht te doen aan het diepe leed dat slachtoffers is aangedaan. Alleen Gods Laatste Oordeel kan deze ultieme vorm van gerechtigheid bieden, omdat het alomvattend en volmaakt is in een mate die menselijke rechtspraak niet kan bereiken.¹³¹

130. Van de Beek, *God doet recht*, 277-278.

131. Van de Beek, *God doet recht*, 278-282.

5.4 Muis tegenover Van de Beek

Wat betreft hun theologische en eschatologische standpunten verschillen Muis en Van de Beek merkbaar van elkaar. Vooral op het gebied van Gods rechtvaardigheid volgen zij duidelijk andere benaderingen.

In *God doet recht* benadrukt Bram van de Beek dat het Laatste Oordeel een essentiële rol speelt in het oplossen van onrecht in de wereld. Hij redeneert vanuit de idee dat gerechtigheid de kern van de godsleer omvat. Vanuit deze theologische benadering betoogt hij dat het Laatste Oordeel garandeert dat onrecht niet ongestraft blijft en dat degenen die onder onrecht hebben geleden uiteindelijk gerechtigheid zullen ervaren. Dit perspectief is duidelijk: zij die onrecht hebben gepleegd zullen gestraft worden, terwijl zij die hebben geleden gerechtigheid zullen ontvangen. Het oordeel wordt niet lichtvaardig uitgesproken; het is een uitdrukking van Gods ultieme gerechtigheid die zal zegevieren.

Muis uit zijn bezorgdheid over het theologisch gerechtigheidsparadigma dat Van de Beek hanteert. ‘Hier dreigt het gevaar dat Gods gerechtigheid wordt gereduceerd tot louter vergelding’¹³² Muis waarschuwt dat het benadrukken van straf als de enige manier om recht te zetten, kan afleiden van een meer genuanceerd begrip van rechtvaardigheid. Muis pleit voor het begrip van *Gods eenvoud*, wat betekent dat alle eigenschappen van God elkaar niet tegenspreken, maar met elkaar samenhangen. Dit betekent dat het oordeel van Christus zowel rechtvaardig als vol van liefde zal zijn. Voor Muis is het essentieel dat Gods rechtvaardigheid gericht is op het herstellen van rechtvaardige verhoudingen, en niet alleen op vergelding.

5.5 Relevantie voor ons lezen van NGB artikel 37

Van de Beeks moderne visie, die een theologische benadering vanuit het paradigma van gerechtigheid hanteert, heeft invloed op de manier waarop NGB artikel 37 gelezen wordt. Zijn benadering kan mogelijk dienen als een sleutel voor de hermeneutische verbinding tussen de context van de NGB en de hedendaagse context. Het idee dat het recht doen door God troost kan bieden, is immers diep verweven met het eschatologische perspectief in NGB artikel 37. Volgens de Confessie zal Christus, de Rechter, op de jongste dag het kwaad voorgoed aan de kaak stellen en veroordelen. De onderdrukkers van de huidige wereld zullen worden ‘onsterfelijk worden, om gepijnigd te worden in het eeuwige vuur,’ terwijl de personen die nu door de autoriteiten worden afgekeurd en gestraft, uiteindelijk erkend worden als rechtvaardig en in lijn met Gods waarheid. Van de Beek onderschrijft deze visie en merkt

132. Muis, *Onze Vader*, 305.

op: ‘Als we zien hoe mensen Gods goede geboden voor een heilzaam leven verachten, dan is het goed dat hun het recht wordt ontzegd om nog langer de mensen te tiranniseren. Dan is het goed dat God hen zelf laat wedervaren wat zij anderen hebben aangedaan.’¹³³ Van de Beeks theologie benadrukt dat dit oordeel essentieel is voor het recht doen aan degenen die onder onrecht hebben geleden.

Daarnaast kan Van de Beeks interpretatie, waarin degenen die hebben geleden onder onrecht uiteindelijk gerechtigheid zullen ervaren, worden gezien als een echo van de troost die NGB artikel 37 biedt aan gelovigen. De NGB benadrukt immers dat gelovigen tijdens het Laatste Oordeel publiekelijk erkend en beloond zullen worden voor hun trouw, wat een bron van troost is. Dit komt overeen met Van de Beeks focus op het herstel van rechtvaardigheid, waarbij degenen die onrecht hebben ondergaan uiteindelijk gerechtigheid zullen ervaren.

Muis, daarentegen, uit zijn bezorgdheid over het risico van een te eenzijdige focus op vergelding in Van de Beeks theologie. Hij waarschuwt dat het benadrukken van straf als de enige manier om recht te zetten, kan afleiden van een meer genuanceerd begrip van rechtvaardigheid. Waar NGB artikel 37 voornamelijk de scheiding tussen rechtvaardigen en onrechtvaardigen beschrijft en de bijbehorende straffen en beloningen benadrukt, pleit Muis voor een meer geïntegreerd begrip van Gods eigenschappen, waarin rechtvaardigheid, liefde en genade samenkomen. Dit bredere perspectief sluit weliswaar aan bij de christelijke theologie in het algemeen, maar mijns inziens minder direct bij de specifieke focus van artikel 37 op het oordeel.

Terwijl Van de Beek de nadruk legt op vergelding als een noodzakelijke uiting van Gods gerechtigheid, suggereert Muis dat gerechtigheid in de eschatologie meer zou moeten inhouden dan alleen straf. Hij benadrukt het belang van het herstel van relaties en verhoudingen. Artikel 37 daarentegen biedt een meer dualistisch perspectief, waarin de uiteindelijke bestemming van de zielen centraal staat — vergelding voor de goddelozen en beloning voor de rechtvaardigen — zonder expliciet te focussen op het herstel van verhoudingen zoals Muis dat voorstaat.¹³⁴

5.6 Deelconclusie

In dit hoofdstuk hebben we onderzocht hoe het idee dat Gods gerechtigheid troost biedt kan dienen als een brug naar een hernieuwd gesprek over het

133. Muis, *Onze Vader*, 278.

134. Zoals ik in het eerste hoofdstuk heb aangetoond, komt het begrip van vernieuwing in NGB artikel 37 weliswaar naar voren, zij het op zeer beknopte wijze, door middel van het woord ‘suyveren’.

goddelijke oordeel, vooral met hedendaagse gelovigen die de nadruk leggen op Gods genade en liefde. De theologische benadering van Bram van de Beek biedt hierbij waardevolle inzichten. Hij betoogt dat, gezien de aanwezigheid van kwaad in de wereld, het zowel rechtvaardig als troostrijk is dat God op de jongste dag een ultiem oordeel zal vellen. Van de Beek schetst op een overtuigende manier hoe mensen in de praktijk door anderen onderdrukt worden, en hoe het rechtvaardig is dat de onderdrukkers straf krijgen en zelf ervaren wat zij anderen hebben aangedaan.

Jan Muis heeft echter bezwaren tegen deze benadering. Hij waarschuwt dat het riskant is om de kern van de godsleer te reduceren tot uitsluitend gerechtigheid, omdat dit gemakkelijk kan neigen naar een louter vergeldingsperspectief. Muis pleit voor een bredere godsleer waarin Gods eigenschappen — zoals liefde en rechtvaardigheid — in hun onderlinge samenhang worden gezien. Hij benadrukt dat Gods rechtvaardigheid niet simpelweg een kwestie van straf is, maar een middel om verhoudingen te herstellen. Voor Muis is het herstel van rechtvaardigheid het essentiële punt, waarbij zowel Gods volmaakte rechtvaardigheid als zijn volmaakte liefde worden weerspiegeld zonder dat deze elkaar tegenspreken.

5.6.1 Persoonlijke relevantie

Persoonlijk zie ik de waarde in van zowel de benadering van Bram van de Beek als die van Jan Muis, en ik geloof dat hun inzichten ons kunnen helpen om de relatie tussen Gods liefde en rechtvaardigheid beter te begrijpen. Naar mijn mening kunnen liefde en rechtvaardigheid worden beschouwd als twee onlosmakelijke dimensies van dezelfde goddelijke natuur. Echte liefde kan niet bestaan zonder rechtvaardigheid, omdat ware liefde onrecht en kwaad niet kan tolereren. Als God werkelijk liefdevol is, moet Hij ook rechtvaardig zijn, omdat het een tekortkoming in Gods liefde zou zijn om kwaad te negeren of toe te staan zonder recht te doen.

Gods rechtvaardigheid speelt een essentiële rol in het handhaven van orde en het beschermen van het goede. In een eschatologisch kader betekent dit dat God, als een rechtvaardige rechter, het kwaad uiteindelijk zal aanpakken en straffen. Deze handeling is echter ook een uitdrukking van zijn liefde, omdat het voorkomt dat kwaad onbeperkt voortduurt en ervoor zorgt dat gerechtigheid hersteld wordt voor degenen die onder onrecht hebben geleden. Het oordeel van God kan hierdoor wel degelijk worden gezien als een manier waarop Gods liefde tot uiting komt, door te zorgen voor een uiteindelijke verzoening en herstel van recht.

Een ander belangrijk aspect is het inzicht van Jan Muis dat Gods rechtvaardigheid uiteindelijk gericht is op herstel en vernieuwing. Volgens Muis

omvat Gods oordeel niet alleen straf, maar biedt het ook een mogelijkheid tot herstel. Het doel van Gods rechtvaardigheid is om een nieuwe, verbeterde orde te scheppen waarin het kwaad volledig wordt uitgebannen en rechtvaardigheid kan heersen. Dit proces van vernieuwing is niet enkel een uitdrukking van Gods rechtvaardigheid, maar ook van zijn liefde, omdat het leidt tot een wereld waarin het goede kan floreren en waarin alle schepselen in harmonie met elkaar en met God kunnen leven.

In het eschatologische perspectief komen Gods rechtvaardigheid en liefde samen in de uiteindelijke verlossing en herstelling van de wereld. Het Laatste Oordeel kan dan worden gezien als de culminatie van Gods rechtvaardigheid en liefde, waarbij het kwaad wordt overwonnen en het goede wordt bevestigd. Dit biedt een troostend perspectief voor gelovigen, omdat het de belofte inhoudt dat, ondanks de huidige aanwezigheid van kwaad en onrecht, God uiteindelijk alles zal herstellen en recht zal doen.

6 Eindconclusies

6.1 Samenvatting en conclusie

In deze thesis hebben we de concepten van het Laatste Oordeel zoals uiteengezet in NGB Artikel 37 grondig onderzocht, met als doel te begrijpen hoe deze inzichten kunnen bijdragen aan een hernieuwd gesprek met hedendaagse gelovigen die vooral de nadruk leggen op Gods genade en liefde. Door een diepgaande analyse van de theologische, historische en hedendaagse contexten, hebben we enkele essentiële conclusies getrokken.

Allereerst blijkt uit de exegese van NGB Artikel 37 dat het Laatste Oordeel niet alleen een belofte van rechtvaardigheid inhoudt, maar ook een bron van troost voor gelovigen. Het artikel verzekert de gelovigen dat hun lijden niet tevergeefs is en benadrukt de rol van Christus als bemiddelaar en rechter. Deze benadering versterkt de hoop en biedt een diepgaande geruststelling, vooral door de belofte van uiteindelijke verlossing en herstel.

De analyse van de laatmiddeleeuwse eschatologie heeft aangetoond dat de ideeën over het Laatste Oordeel in NGB Artikel 37 zowel overeenkomsten als verschillen vertonen met de middeleeuwse visies. Terwijl de laatmiddeleeuwse context vaak beelden van angst en hoop combineerde, biedt NGB Artikel 37 een meer systematische benadering met een focus op collectieve troost en de rechtvaardigheid van God. De nadruk op de universele rechtvaardigheid en de publieke erkenning van onschuld onderscheiden de protestantse visie van de middeleeuwse benaderingen, die meer de nadruk legden op persoonlijke angst en de mogelijkheid van herstel door verlossing.

In de context van de 16e eeuw blijkt dat de nadruk op martelaarschap en vervolging de ontwikkeling van de protestantse identiteit en de eschatologische visie heeft beïnvloed. De dynamiek van vervolging en de rol van martelaarschap hebben bijgedragen aan de formulering van een eschatologie die zowel troost biedt als de rechtvaardigheid van God benadrukt. Vergelijkingen met de visies van Calvijn en Beza tonen aan dat de nadruk op Christus als Rechter en Verlosser een centrale rol speelt, hoewel er nuances zijn in de manier waarop deze visies het oordeel en de troost benaderen.

Een opvallend aspect van NGB artikel 37 is de opvatting dat de ondergang van de goddelozen troost kan bieden aan gelovigen. Dit idee was innovatief voor zijn tijd en contrasteert met de laatmiddeleeuwse eschatologie, waarin een dergelijke visie niet voorkwam. In de middeleeuwen lag de nadruk vooral op angst en hoop, terwijl NGB artikel 37 de nadruk legt op de rechtvaardigheid van God als bron van troost. Deze verschuiving kan worden begrepen

in het kader van de Reformatie, een periode gekenmerkt door intense vervolging en religieuze strijd. Voor de protestantse gelovigen van die tijd, die geconfronteerd werden met hevige vervolging en lijden, bood de gedachte dat de goddelozen gestraft zouden worden een belangrijke bevestiging van de uiteindelijke rechtvaardigheid en een bron van troost. Het idee dat hun lijden niet onopgemerkt bleef en dat er een rechtvaardig oordeel zou komen dat het kwaad voorgoed zou elimineren, bood hen de nodige geruststelling en hoop.

Vanuit een hedendaags perspectief is het idee dat de ondergang van de goddelozen troost biedt, moeilijker te verzoenen. Dit komt vooral doordat deze opvatting lijkt te botsen met een visie die sterk gericht is op Gods genade en liefde. Het concept van de ondergang van goddelozen wordt in de huidige tijd zelfs vaak als problematisch ervaren, vooral omdat het lijkt te botsen met een ethiek die gericht is op vergeving en onvoorwaardelijke liefde. Het is echter belangrijk om te erkennen dat de context van de NGB sterk werd beïnvloed door de ervaringen van vervolging en religieuze strijd, waarbij de nadruk op de rechtvaardigheid van God ook een belangrijke troost bood aan hen die lijden en onrecht ondergaan.

In het hedendaagse kader biedt het werk van Bram van de Beek waardevolle inzichten door te stellen dat Gods rechtvaardigheid en oordeel troost bieden door het aanpakken van kwaad en onrecht. Dit sluit aan bij het idee dat Gods rechtvaardigheid en liefde onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Jan Muis voegt hieraan toe dat Gods rechtvaardigheid niet alleen gericht is op straf, maar op herstel en vernieuwing. Dit perspectief benadrukt dat Gods oordeel zowel rechtvaardig als liefdevol is, met als doel het herstellen van een wereld waarin het goede kan floreren.

6.2 Evaluatie van de onderzoeksresultaten en de gevolgde methode

Bij de evaluatie van mijn onderzoek wil ik enkele belangrijke punten benadrukken. Allereerst wil ik terugkomen op een thema dat ik ook in mijn eindconclusie heb behandeld: het vinden van troost in de ondergang van de goddelozen. Tijdens mijn lees- en schrijfproces kwam dit thema steeds prominenter naar voren, en ik begon me steeds bewuster te worden van mijn persoonlijke worstelingen hiermee. Het idee dat de ondergang van goddelozen troost kan bieden, roept bij mij enige wrijving op, vooral gezien mijn netwerk van niet-gelovige vrienden. Tegelijkertijd zijn er ook Bijbelstheologische gronden te vinden die deze opvatting ondersteunen¹³⁵

Als kind van mijn tijd ervaar ik dit als een ongemakkelijke benadering.

135. Cf. Ps. 58; Jes. 66; 2 Thess. 1; Openb. 18:20.

Dit ongemak speelde gedurende mijn onderzoek op de achtergrond een rol. Desondanks heb ik door het proces heen steeds beter inzicht gekregen in de context waarin de NGB is geschreven, een context van zware vervolging en afwijzing. Het was waardevol dat ik al vroeg in mijn onderzoek ook de eschatologie van de late middeleeuwen heb betrokken. Dit gaf me beter inzicht in de continuïteiten en discontinuïteiten van de late middeleeuwen naar de Reformatie. Zoals historicus Gavin Ortlund opmerkt, worden precieze leerstellingen vaak binnen de context van controverses geponereerd,¹³⁶ en dit geldt zeker ook voor de NGB. De context waarin iets wordt geschreven, evenals de context waarin die tekst wordt gelezen en geïnterpreteerd, is van groot belang.

Hoewel ik nog steeds worstel met deze thematiek en er veel vragen blijven bestaan, heeft de benadering van Van de Beek me aanzienlijk geholpen. Zijn perspectief benadrukt dat het rechtvaardig is dat God uiteindelijk volkomen recht zal doen en dat het kwaad op aarde zal worden gestopt. Dit idee dat onrecht gestraft moet worden, heeft een bijzonder actuele relevantie. In het licht van de hedendaagse sociale en juridische debatten, waar de roep om gerechtigheid en effectieve bestrijding van onrecht steeds luider wordt, biedt Van de Beeks visie een waardevolle reflectie. De vraag naar hoe rechtvaardigheid kan worden gerealiseerd in een complexe wereld sluit aan bij de moderne discussies over mensenrechten en het hervormen van rechtssystemen.

De benadering van Muis, die stelt dat het oordeel niet enkel gericht is op vergelding maar ook op herstel, heeft mijn reflectie verder verrijkt. Het idee dat gerechtigheid niet alleen over straffen gaat, maar ook over het herstellen van relaties en omstandigheden, sluit aan bij de hedendaagse zoektocht naar een meer holistische benadering van rechtvaardigheid. Oorspronkelijk was ik van plan om ook de kwestie van de *eindtijdverwachting* te onderzoeken, zowel in de laatmiddeleeuwse als de 16e-eeuwse context. Dit aspect heb ik echter losgelaten omdat het de reikwijdte van mijn scriptie zou hebben overschreden. Desondanks blijft het idee van uitkijken naar de jongste dag impliciet aanwezig in mijn onderzoek.

6.3 Aanbeveling voor verder onderzoek

Een interessante richting voor verder onderzoek zou zijn om dieper in te gaan op de christologische dimensie van NGB Artikel 37, met bijzondere aandacht voor het oordeel dat Christus heeft ondergaan. Dit onderzoek zou kunnen onderzoeken hoe de leerstellingen over het laatste oordeel in Artikel

136. Ortlund, “Benefits and Perils of Theological Retrieval,” chap. 3, Ebook.

37 zich verhouden tot het idee dat Christus zelf het oordeel heeft gedragen en daarmee de weg naar verlossing heeft geopend. Hierbij zou het relevant zijn om te analyseren hoe de concepten van rechtvaardigheid en oordeel in het licht van Christus' lijden en dood opnieuw kunnen worden begrepen. Dit zou helpen om beter te begrijpen hoe het idee dat Christus het oordeel al heeft gedragen, onze visie op het laatste oordeel beïnvloedt. Daarnaast zou het inzicht bieden in hoe dit idee onze kijk op de ondergang van de goddelozen vormgeeft. Bovendien zou het inzicht kunnen geven in hoe deze gedachten aansluiten bij de bredere theologische discussies van vandaag.

7 Woord van dank

Bij het afsluiten van deze scriptie wil ik mijn oprechte dank uitspreken aan degenen die hebben bijgedragen aan dit onderzoek en mijn persoonlijke ontwikkeling tijdens dit proces.

Mijn speciale waardering gaat uit naar prof. dr. Wim Moehn, mijn scriptiebegeleider. Ondanks dat het proces aanvankelijk wat traag op gang kwam, heeft zijn deskundige begeleiding en waardevolle feedback aanzienlijk bijgedragen aan de totstandkoming van deze scriptie. Zijn geduld en steun waren van onschatbare waarde en hebben mijn gedachten en analyses verder verfijnd.

Ik ben dankbaar voor prof. dr. Aza Goudriaan en prof. dr. Petruschka Schaafsma, die als docenten voor de werkgroep Beliefs & Sources van Masterthesis-1 cruciale begeleiding hebben geboden. Hun inzichten en de stimulerende discussies hebben mijn begrip verdiept en mijn onderzoeksvaardigheden verbeterd. Ook mijn medestudenten verdienen dank voor hun bijdragen aan de werkgroep, die het onderzoek hebben verrijkt. Daarnaast waardeer ik prof. dr. Arnold Huijgen voor zijn bereidheid om mijn scriptie te beoordelen. Zijn deskundigheid en aandacht zullen van groot belang zijn voor de uiteindelijke beoordeling.

Verder wil ik mijn ouders bedanken voor hun onvoorwaardelijke steun, vooral tijdens de verhuizing naar Bodegraven. Hun aanmoediging en geduld hebben me geholpen om door te zetten. Ook wil ik mijn huisbazenechtpaar bedanken voor hun snelle en vriendelijke hulp bij het vinden van een nieuw plekje.

Mijn vrienden verdienen ook een speciale vermelding. Hun steun en geduld gedurende dit hele proces waren een grote bron van kracht en motivatie, vooral tijdens de uitdagende momenten.

Bovenal wil ik God bedanken voor de gelegenheid om deze scriptie te schrijven. Het was een verrijkende reis die mijn eschatologische inzichten heeft verdiept. Ik ben dankbaar voor de kracht en wijsheid die ik gedurende dit proces heb mogen ontvangen.

Met dankbaarheid,

Gerrit Timotheüs van Lingen

8 Literatuur

Referenties

- Bakhuizen van den Brink, J.N. *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*. Amsterdam: Ton Bolland, 1976.
- Beek, A. van de. *God doet recht. Eschatologie als christologie*. Zoetermeer: Meinema, 2008.
- Boendale, Jan van. *Der leken spiegel. Vierde boek, bijlagen en woordenlijst*. Leiden: D. du Mortier en Zoon, 1847.
- Braekman, Émile. en Erik De Boer. *Guido de Brès. Zijn leven, zijn belijden*. Utrecht: Kok, 2011.
- Briggmann, A. en E. Scully. „Historical Theology: Aim and Methodology”. In *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes*, 1–24. Washington D.C: Catholic University of America Press, 2022.
- Calvijn, Johannes. *Algemene zendbrieven van I-II Petrus, I Johannes, Jakobus en Judas*. Goudriaan: De Groot, 1979.
- . *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Houten: Den Hertog, 2009.
- Gregory, Brad S. „Can We ‘See Things Their Way’? Should We Try?” In *Seeing Things Their Way: Intellectual History and The Return of Religion*, 24–45. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2009.
- . *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge, UK: Harvard University Press, 1999.
- Janssen, Allan J. *Confessing the Faith Today: A Fresh Look at the Belgic Confession*. Eugene, OR: Wipf & Stock, 2016.
- Kooij, Christine. *Reformation in the Low Countries, 1500–1620*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2022.
- Muis, Jan. *Onze Vader. Christelijk spreken over God*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2016.
- Ortlund, Gavin. *Theological Retrieval for Evangelicals: Why We Need Our Past to Have a Future*. Wheaton, IL: Crossway: Crossway, IL, 2019.

- Rohls, Jan. *Reformed Confessions: Theology of Zurich to Barmen*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1998.
- Troelstra, Anne. *Stof en methode der catechese in Nederland voor de Reformatie*. Groningen: J.B. Wolters, 1903.
- Velde, Mees te. *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*. Heerenveen: Groen, 2009.
- Verboom, Wim. *Kostbaar belijden. De theologie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1992.
- Webster, John. „Theologies of Retrieval”. In *The Oxford Handbook of Systematic Theology*, 583–599. Oxford, UK: Oxford University Press, 2009.
- Zwanepol, Klaas. *Belijdenisgeschriften Van De Protestantse Kerk In Nederland*. Heerenveen: Protestantse Pers, 2009.

9 Bijlage

9.1 Frase ‘volgens het Woord Gods’ in de NGB

Artikel 2: Dit artikel spreekt over de geloofsartikelen die door de Kerk worden beleden, gebaseerd op de Heilige Schrift. Het benadrukt dat de leerstellingen in overeenstemming moeten zijn met het Woord van God.

Artikel 2 (Uittreksel): ‘Wij geloven dat deze heilige Schrift... Gods Woord is, en dat wij het daarin moeten geloven volgens wat het Woord Gods ons leert.’

Artikel 3: Dit artikel gaat over de heilige Drie-eenheid en stelt dat de leer van de Drie-eenheid is afgeleid uit het Woord van God.

Artikel 3 (Uittreksel): ‘Wij geloven dat de Drieëenheid van God, zoals die in de heilige Schrift is geopenbaard, moet worden aanvaard en beleden.’

Artikel 7: Dit artikel behandelt de autoriteit van de Heilige Schrift en bevestigt dat het Woord van God de basis is voor geloof en leer.

Artikel 7 (Uittreksel): ‘Wij geloven dat de Heilige Schrift... de enige en onfeilbare richtlijn is voor onze leer en ons leven, volgens het Woord van God.’

Artikel 9: Dit artikel betreft de prediking en onderwijzing in de Kerk, waarbij wordt gesteld dat de leerstellingen in overeenstemming moeten zijn met de Bijbel.

Artikel 9 (Uittreksel): ‘De prediking in de Kerk moet uitsluitend gebaseerd zijn op het Woord van God, zoals dat in de heilige Schrift is geopenbaard.’

Artikel 29: Dit artikel beschrijft de rol van de Kerk en de waarachtigheid van haar leer, die volgens het Woord van God moet zijn.

Artikel 29: ‘Wij geloven dat de ware Kerk van Christus... de leer van het Woord van God onderwijst en bewaakt.’

Artikel 37: Verwijst naar de Schrift als basis voor de leer over de wederkomst van Christus en de uiteindelijke zuivering van de wereld.

9.2 Van Boendale, *Der leken spieghel*, B. IV. C. 10. 15-44.

Jeghen dat dat oordel sal wesen,
Sullen blasen, hebbic ghelesen,
Gods bosinen na sijn bevelen,
Daer mede dat ontwecken zelen
Alle menschen te samen,

Ende met ziele ende met lichamen
Opstaen dan, te waren,
Inden pointe van dertich jaren:
Hier en twivele niement an:
Dies niet en gheloofde ware inden ban.
Ay! Zotte menschen ende rude!
Wat vreesliker ghelude
Sullen die bosinen gheven!
Wi mochten te hant wel beven
Jeghen dien eyseliken luut,
Daer niemant en mach sijn uut
Wi moeten alle openbaer
Voor sijn aenschijn comen daer;
Want daer en sal nerghen
Sculen sijn noch berghen;
Subtjilheit noch argument
En sullen daer helpen twent;
Wenen, gheven noch smeken
En sullen den rechter moghen weken.
Noch wi ooc in boeten staen;
Want die tijt is dan voldaeen,
Die ons god hadde ghegheven
Om te betren onse leven
Cristus sal daer op een wolke
Hem vertonen sinen volke.¹³⁷

Die anxt sal daer so groot sijn
Voor des rechters gram aeschijn,
Daer hi dat oordel sal gheven,
Dattie yngle sullen beven
Maria, sijn moeder, sal daer
Ende die heylighen hebben vaer
Ende Sinte Jan Baptiste,
Die van zonden noit en wiste:
So moghen wi arme zondaren
Ons met rechte wel vervaren,
Die binnen alle onse jaren
Cume ye sonder zonde waren.¹³⁸

137. Van Boendale, *Der leken spiegel*, B. IV. C. 10. 15-44.

138. Van Boendale, *Der leken spiegel*, B. IV. C. 11. 1-12.